

SHVAĆANJA ANTUNA I STJEPANA RADIĆA O MJESTU I ULOZI SELJAŠTVA U GOSPODARSKOM, DRUŠTVENOM I POLITIČKOM ŽIVOTU

(Iz povijesti ideologije seljačkog pokreta u Hrvatskoj do 1918)*

Branka B o b a n

Seljački je pokret imao važnu ulogu u novijoj povijesti Hrvatske. Kad se početkom 20. stoljeća pojavila Hrvatska pučka seljačka stranka, unijela je novu kvalitetu u politički život Hrvatske, dajući značajan impuls političkoj mobilizaciji seljačkih masa. Između dva rata taj je pokret doživio buran uspon i postao dominantna politička snaga u Hrvatskoj, koja je bitno utjecala i na politički život cijele države.

Ideologija seljačkog pokreta u Hrvatskoj zaokružena je cjelina, koja je prije svega odraz položaja i izraz interesa seljaštva kao socijalne grupe, onako kako su te interese shvaćali i zastupali ideolozi seljačkog pokreta. Na temeljnim postavkama tih shvaćanja ideolozi seljačkog pokreta u Hrvatskoj pokušavali su razraditi koncept idealnog društveno-političkog sustava, a glavna snaga koja je taj sustav trebala ostvariti imao je biti seljački pokret, odnosno seljaštvo.

U ovom prilogu ograničit ćemo se samo na uvid u neke elemente ideologije seljačkog pokreta, koji se odnose na shvaćanja braće Radić o mjestu i ulozi seljaštva u osnovnim oblastima društvenog života — od uloge u proizvodnji materijalnih dobara do mjesta i uloge u društvu i u političkom životu. Vremenski se ograničavam na razdoblje do kraja 1918. godine iz dva razloga: 1. U veljači 1919. umro je Antun Radić, jedan od tvoraca ideologije HPSS. 2. Seljačka stranka u Hrvatskoj nakon prvog svjetskog rata razvija se u novim uvjetima koji djeluju i na razradu i određene modifikacije njene ideologije. Razdoblje do 1918, dakle, čini i vremenski i koncepcijski zaokruženu cjelinu. Način nastanka ovog priloga (kao dijela veće cjeline) utjecao je i na način, opseg i dubinu razrade ovih problema. Ovaj prilog treba stoga shvatiti kao sagledavanje osnovnih dimenzija naznačenih pitanja, a ne kao do kraja do-

---

* Ovaj je prilog djelomično prerađeni izvadak iz magistarske radnje pod naslovom: »Mjesto i uloga radničke klase u koncepciji seljačke demokracije«, koja je obranjena na Filozofskom fakultetu (Odsjek za sociologiju), u siječnju 1978.

vedenu njihovu razradu. Zbog toga, kao i zbog činjenice da sam se ograničila samo na neke aspekte ideologije seljačkog pokreta, ovaj rad treba shvatiti samo kao prilog proučavanju ideologije seljačkog pokreta u Hrvatskoj u spomenutom razdoblju. U uvodnom dijelu naznačit ću osnovna obilježja društveno-političkog života u Hrvatskoj u godinama kad se počinje ideološki i organizacijski uobličavati seljački pokret.

UVOD

Opće obilježje opozicijskog političkog života u Banskoj Hrvatskoj od 70-ih do 90-ih godina 19. stoljeća bila je njegova idejna fluidnost, organizacijska nerazvijenost i brojčana ograničenost. Takvo njegovo obilježje posljedica je nedovoljne gospodarske razvijenosti, odsutnosti dinamičnije društvene diferencijacije, pa otud sužene socijalne osnove iz koje je proizlazio i na koju se mogao oslanjati. Nezadovoljstvo je u Hrvatskoj bilo opće, rašireno u svim socijalnim slojevima, mada u različitom obliku i intenzitetu. Međutim nije bilo organizirane političke snage koja bi to nezadovoljstvo pretežnog dijela društva umjela adekvatno programatski formulirati i akciono nametnuti.

Razjedinjenost i unutrašnji sukobi hrvatske opozicije, sukobi između hrvatske i srpske buržoazije u Hrvatskoj bili su prateća pojava programatske usmjerenosti opozicije. Zbog slabe ekonomske osnove ona je bila više okrenuta argumentima prošlosti nego problemima suvremenosti. U središtu njene pažnje bila je državopravna problematika. Opozicija je bila zaokupljena time kako će pronaći »pravu formulu« koja će povezivati prošlost i budućnost, umjesto da rješava probleme koje je nametao suvremeni život. Zaokupljena hrvatskom državom, izbjegavala je da se suočava s njenim aktualnim unutrašnjim gospodarskim, socijalnim i političkim problemima. Takvo je držanje obrazlagano potrebom odgađanja rješavanja tih problema dok se ne riješe državopravni, ili isticanjem primarne važnosti državopravnih u odnosu na druge suvremene probleme. Takva su gledišta najvidljivije došla do izražaja u shvaćanjima pripadnika Stranke prava, napose u Starčevića.¹ No, kako je rečeno, bilo je to obilježje vremena u kome su »nagodbene« teme bile osnovna preokupacija svih političkih snaga.²

---

¹ Takvo Starčevićevo načelno odbacivanje društvene prakse i aktiviteta bilo je društveno uvjetovano, zaključuje M. Gross. »Zaostalost društvene strukture u Hrvatskoj, pogotovo u usporedbi s kapitalističkim razvojem u Austriji i Ugarskoj, pogodovala je ideji o besmislenosti gospodarske, političke i kulturne djelatnosti sve dok cijeli hrvatski narod ne bude obuhvaćen jedinstvenom, nacionalnom voljom koja će omogućiti i njegovu gospodarsku snagu.« (M. Gross, Povijest pravaške ideologije, Zagreb, 1973, str. 418).

² Usp. J. Šidak — M. Gross — I. Karaman — R. Šepić, Povijest hrvatskog naroda 1860—1914, Zagreb, 1968, str. 130—132; Gross, Povijest pravaške ideologije, 417 i d.;

Usp. i S. Radić, Hrvatsko pitanje s evropskoga slavenskoga gledišta, Hrvatska Misao 11/1905, 418.

U 90-im godinama 19. st. u političkom životu Banske Hrvatske djeluju novi faktori i procesi. Ubrzava se tempo industrijskog razvoja, a njega slijede intenzivnije promjene u društvenoj strukturi, koje postaju značajnije tek na početku 20. stoljeća. Te promjene tada izazivaju i pojavu novih strujanja i ideja u političkom životu.³

Kako je tada Hrvatska bila zaostala agrarna zemlja i pored prodora industrije i pojave novih socijalnih slojeva (radnika i poduzetnika), u cjelokupnoj gospodarskoj, socijalnoj i političkoj slici Banske Hrvatske problemi sela su najizraženiji i najsloženiji. Do kraja stoljeća ne nastaje izrazitije raslojavanje seoskog stanovništva, ali je izraženo osiromašivanje velikog dijela seljaštva, pa i pauperiziranje dijela seljaka, kao posljedica nesposobnosti i nemoćnosti seljaštva da se uspješno uključi u robno-novčane odnose koji se razvijaju nakon ukidanja feudalnih odnosa, što je pospješeno i dugotrajnom agrarnom krizom, te procesom raspadanja starih porodičnih zadruga, koje su se raspadale pod utjecajem (barem djelomice) robno-novčanih odnosa, ali je taj proces sam za sebe tako snažno utjecao na društvene promjene na selu u drugoj polovini 19. stoljeća da se taj faktor mora spomenuti odvojeno. Tokom vremena i pored niske akumulativne osnove razvija se i sloj seoske buržoazije. Ipak političke snage na selu nisu sposobne da se samostalno organiziraju pa su vezane uz političke grupacije nastale u gradu.⁴

Sve okolnosti, vanjske i unutrašnje, govore su da je Hrvatskoj potrebna nova politika. Bilo je, međutim, jasno da tu novu politiku ne može ni formulirati ni nositi stara građanska opozicija. »Stare građanske snage nisu bile dorasle promjenama koje su se zbile na narodnom organizmu [...]. One su pripadale prošlosti, koju je narod u svom razvitku prema produbljenoj svjesnosti, nacionalnoj i socijalnoj, zauvijek prevladao.«⁵ Na političku scenu postepeno dolaze nove snage, pretežno iz redova mlade građanske inteligencije, koja počinje tražiti svoju ulogu u političkom životu.

Proces idejnog sazrijevanja i organizacijskog širenja i konstituiranja nove generacije u politici (»mladi«) bio je ubrzan demonstracijama i spaljivanjem mađarske zastave 1895. U politički život »mladi« ulaze konceptijski i organizacijski nesređeno, njihove koncepcije se tek formuliraju, pa otuda i s određenim slabostima. Ponekad nastupaju više kritički nego konstruktivno, no ipak, kritizirajući stare koncepte izgrađuju postepeno nove. Često se zanose stranim uzorima, bez dovoljne kritičnosti i sposobnosti da ih razrade. No, odlikuje ih aktivizam, jasna orijentacija na realne probleme i mogućnosti za njihovo rješenje, usmjerenost na suvremene potrebe naroda u cjelini. Po

---

³ Usp. Gross, Povijest pravaške ideologije, 424.

⁴ Usp. Šidak—Gross—Karaman—Šepić, Povijest hrvatskog naroda, 129—130; R. Lovrenčić, Geneza politike »novog kursa«, Zagreb, 1972, 33—35; J. Šidak, Idejno sazrijevanje Stjepana Radića, Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća, Zagreb, 1973, 380—381; usp. također: Stjepan Radić, Izlaz iz današnjeg meteža, *Hrvatska Misao* 8/1904, 546.

⁵ Šidak, Idejno sazrijevanje, 381.

svemu tome njihov nastup, njihove ideje i akcije imaju široko mobilizatorsko značenje, a njihov nastup na političku pozornicu otvara nove perspektive u političkom životu Hrvatske.⁶

Iako su oštro kritizirali koncepte stare građanske opozicije, »mladi« nisu nastupali protiv njih frontalno jer su težili ostvarenju široke koncentracije svih opozicijskih snaga. Oni su se u kritici ograničavali na one probleme koji su predstavljali najveću slabost opozicije.

U programatsko-sadržajnom smislu »mladi« traže odbacivanje državno-pravnog historizma kao osnovne preokupacije i okretanje prema bitnim suvremenim problemima, pojačanje rada na gospodarskom i socijalnom polju, rad u masama, uklanjanje hrvatsko-srpskih opreka, jednom riječju suočavanje sa stvarnošću, bez oportunističkog bježanja iz nje u prošlost ili budućnost.⁷ U organizacijsko-političkom smislu »mladi« traže aktivan i raznovrstan svakodnevni rad, dinamičnost u političkom životu, uklanjanje opreka i razjedinjenosti u redovima opozicije, mobilizaciju i koncentraciju svih narodnih snaga.

Kritiku »mladih« stara građanska opozicija doživljavala je na razne načine u različitim etapama. »Stari« su »mlade« najprije primili izrazito neprijateljski, frontalno ih odbacujući, zatim više nezainteresirano, potom tolerantno i na kraju kao »nužno zlo«. U prvo vrijeme za opoziciju koja je svu svoju aktivnost svodila na verbalne duele u saboru, bez aktivnog rada na terenu, »mladi«, sa svojom usmjerenošću na rad u masama i na stvarne probleme, bili su suvišan balast i nepotreban partner. Kad se stranačke grupacije počinjju više zanimati za »mlade«, prvenstvena im je briga da njihovu energiju i aktivizam iskoriste u međusobnom stranačkom i grupaškom nadmetanju.⁸

»Mladi« su brojčano i po svojim pozicijama bili odviše slabi da bi se mogli nametnuti kao faktor koji bi izazvao odlučniji zaokret u držanju postojeće opozicije. No, oni su ipak bili toliko jaki da su svojim aktivizmom i temama koje su isticali nametali izjašnjavanja i opredjeljivanja. Sve je to vodilo idejnom prečišćavanju i organizacijskom prestrojavanju.⁹

Na evoluciju gledišta opozicije nisu djelovali samo »mladi«, nego i druge okolnosti, koje sam dijelom već spomenula. Spoznaja da se samo saborskim debatama uza sve slabije izborne uspjehe ne mogu ostvariti postavljeni ciljevi primorala je opoziciju da svoju aktivnost više usmjeri na rad na terenu. To je za posljednicu moralo imati promjenu i programa i taktike. Tako opozicija počinje s više interesa i razumijevanja slušati mišljenja »mladih«. Vjerna svom konzervativizmu ona nije mogla učiniti radikalniji zaokret i zato je tražila takav program koji će joj omogućiti suočavanje sa stvarnošću, bez prevelikog udaljavanja od svoje tradicije. Ona nije odbacila hrvatsko državno pravo, ali ga je prestala stavljati u prvi plan. Na prijelazu stoljeća opozicija pokazuje interes i brigu i za gospodarska i socijalna pitanja i proklamira okretanje prema terenu i svakodnevnim problemima.

---

⁶ Lovrenčić, Geneza, 46—47.

⁷ Usp. S. Radić, kao nap. 2.

⁸ Usp. Lovrenčić, Geneza, 41 i d., 71 i d.

⁹ Usp. Lovrenčić, Geneza, 78.

Izjašnjavanje za aktivizam, interes za gospodarske i socijalne probleme samo naoko su doveli do velikog zaokreta u držanju opozicije. Cijeli taj program »stari« su primali više iz nužde nego iz uvjerenja, više zbog taktike nego iz odlučnosti da u tome idu do kraja. Za proklamirani program opozicija se borila parcijalno, kolebljivo, nedosljedno. Tako je i dalje ostao otvoren teren za one snage koje su bile spremne da u borbu za takav program idu s više dosljednosti, smjelosti i odlučnosti.¹⁰

Narodni pokret 1903, koji je posebno pokrenuo selo, pružao je ohrabrenje građanskoj opoziciji. On je međutim u isto vrijeme pokazao i sve njene nedostatke, svu njenu heterogenost i nesposobnost da jedinstveno i odlučno nastupa. Mladi su bili odlučni u kritici takvog stanja. Kad im je postalo jasno da kritikom neće ništa promijeniti, svoja ranija razmišljanja o samostalnom stranačkom konstituiranju njihov veći dio potkraj 1904. pretvara u djelo, odvojivši se od opozicije u samostalnu Naprednu stranku.¹¹

Još prije naprednjaka iz redova ujedinjene opozicije, u koju je ušao 1902. kao tajnik saborskog kluba ujedinjene opozicije, izdvojio se Stjepan Radić. Njegovi nesporazumi s vodstvom opozicije trajali su već duže vrijeme, jer se opozicija nije htjela odreći starog načina rada i prihvatiti novi i nove ideje »naprednjaka« a pogotovo Radićeve. Bio je potreban samo povod da bi došlo i do formalnog razlaza. Taj se povod pojavio u nesporazumima oko djelovanja Hrvatske poljodjelske banke. S. Radić je pošao samostalnim putem. Formalno konstituiranje stranke (Hrvatske pučke seljačke stranke) izvršeno je potkraj 1904, kratko vrijeme nakon što su to učinili naprednjaci.¹²

Po svom socijalnom porijeklu, po usmjerenosti svojih interesa (na kulturno, umjetničko ili političko područje), po uzorima prema kojima se ravnala, napredna je omladina bila heterogena. To se obilježje nije podjednako očitovalo u svim fazama njena organiziranja u političkom životu. U vrijeme dok je više bila zaokupljena kritikom nego formuliranjem političkog programa, ta joj heterogenost nije bila veća zapreka za više-manje jedinstveno djelovanje. Čim su se »mladi« određenije uključili u postojeću političko-stranačku strukturu, čim su došli u situaciju da se snalaze u svakodnevnim dilemama, čim su i sami počeli formulirati svoje programatske stavove, među njima su se jasnije počele izražavati sve razlike. Čim su došli u situaciju da se politički organiziraju i jasnije deklariraju, odmah su se počeli razdvajati. Dinamika tog razdvajanja bila je uvjetovana tempom njihova političkog

---

¹⁰ Usp. Isto, 56 i d.; Šidak—Gross—Karaman—Šepić, Povijest, 155 i d.; Gross, Povijest pravaške ideologije, 316 i d.; usp. također: S. Radić, Izlaz iz današnjeg meteža, 458.

¹¹ Lovrenčić, Geneza, 178—179, 249 i d.

¹² Isto, 177—179, 256; Šidak—Gross—Karaman—Šepić, Povijest, 220; Gross, Povijest pravaške ideologije, 318, 331; B. Krizman, Korespondencija S. Radića, I, Zagreb, 1972, 33, 56; B. Krizman, Osnivanje Hrvatske pučke seljačke stranke (1904—1905). *Radovi IHP*, br. 2, 1972. g. Zagreb.

sazrijevanja i dinamikom društvenih procesa koje je trebalo pratiti i na njih reagirati. Tako se »mladi« nisu odvojili samo od stare opozicije, nego su se i međusobno razdvojili.¹³

Nekolicina sljedbenika praškog časopisa *Hrvatska Misao*, koji su slijedili realističku orijentaciju, opredijelila se za socijalističko usmjerenje (bečka grupa oko »Glasa«) i krenula putem na kome se braća Radić nisu željela naći.¹⁴

Između Stjepana Radića i grupe koja se konstituirala kao Napredna stranka bilo je dosta zajedničkog. Zajednički im je bio politički realizam, koji se očitovao u odbacivanju prioriteta državnopravne problematike, u interesu za stvarne probleme i prilike, u težnji da se svakodnevnim pozitivnim radom pridonosi promjeni tih prilika na gospodarskom, socijalnom i političkom polju. Podjednako su se zalagali za koncentraciju svih snaga u borbi protiv režima. Zajednički su dijelili osjećaje slavenske solidarnosti i uvjerenje o nužnosti i mogućnosti hrvatsko-srpske suradnje. Obje grupacije, naprednjaci i seljačka stranka, izjasnile su se protiv klerikalizma. U praktičnoj primjeni tog načela međutim među njima su postojale razlike. Antiklerikalizam je u naprednjaka bio praćen slobodoumljem, koje je ponegdje odavalo dojam graničenja s ateizmom. Braća Radić su bila odlučna u odbacivanju svakog miješanja crkve u politički život, ali vjeru nisu odvajali nego je, što više, ona postala konstitutivni element njihove ideologije i politike. Razlike su se pokazale i na kulturnom planu, naročito kod Antuna Radića, koji je slijedio konzervativni smjer odupirući se Modernoj.¹⁵

Jedan od najbitnijih faktora koji su »mladi« unijeli u politički život bilo je uvjerenje i zalaganje za to da se u borbi za postizanje programatskih ciljeva treba osloniti na šire slojeve naroda, koji trebaju biti nosilac aktivističke realne politike. Na tom terenu bila je jasna granica prema staroj opoziciji. Oslon na šire snage pretpostavljao je demokratizaciju političkog života, koja bi omogućila da riječ širih društvenih slojeva dođe do potpunijeg izražaja. U traženju socijalnog oslonca naprednjaci nastupaju dosta široko, ali nedovoljno specificirano, obraćajući se svim slojevima naroda. Naprednjaci su, može se reći, više bili okrenuti određenim problemima, a manje prema konkretnim snagama, pa se u početku nisu jasnije orijentirali na zastupanje interesa određenog društvenog sloja.¹⁶

Socijalisti su bili okrenuti prema radništvu, ali i prema svim ostalim radnim slojevima, pa su često i isticali da su oni pučka stranka. Nasuprot jednima i drugima, braća Radić se okreću u prvom redu prema selu i seljaštvu. Međutim, nije se radilo samo o izboru drugog prostora za politički rad. Razlike su bile bitne. Na selu i u selu Radići su vidjeli glavne snage koje trebaju postati subjekt u političkom životu, glavne snage koje će nositi novu politiku, za koju se zalagala mlada generacija, a koju su stoga braća Radić

---

¹³ Usp. Šidak, *Idejno sazrijevanje*, 382.

¹⁴ Isto.

¹⁵ Lovrenčić, *Geneza*, 83 i d.; 257—258; Šidak—Gross—Karaman—Šepić, *Povijest*, 220.

¹⁶ Usp. Lovrenčić, *Geneza*, 256; Šidak—Gross—Karaman—Šepić, *Povijest*, 220.

posebno prilagodila potrebama i ulozi sela. Tu nastaje osnovna opreka, s obilježjem otvorenog jaza između seljačke i naprednjačke stranke, a dakako i s drugim strankama. Za svoju koncepciju S. Radić je pokušao pridobiti »mlade« i cjelokupnu ujedinjenu opoziciju, a kad u tome nije uspio, odvojio se i od »starih« i od »mladih« i krenuo svojim putem.¹⁷

Sličan put razilaženja sa starom opozicijom (»obzorašima«) a i s »mladima«, prošao je i A. Radić, ulazeći u spor s njima prije Stjepana. Videći u selu glavni oslon i snagu za preporod narodne politike, A. Radić je tražio da se na selo prenese težište rada, kako bi se ono za tu ulogu osposobilo. Naišavši u tome na oštro protivljenje »obzoraša« on se od njih udaljuje. God. 1899. pokreće list *Dom*, koji je odigrao prvorazrednu ulogu u pripremi sela za seljačku stranku.¹⁸

Ne samo »mladi« nego i »stari« počeli su se u 90-im godinama zanimati za gospodarske i socijalne probleme sela, ali, kako je 1904. isticao Stjepan Radić, »nitko u nas nije kroz šestdeset godina novoga ustavnoga života ozbiljno ni pokušao da sav naš javni život prodahne takvim demokratizmom, koji će moralne i materijalne interese seljaštva stavljati vazda na prvo mjesto«.¹⁹ Ako je selo i ranije bilo poprište najvećih gospodarskih i socijalnih problema, u Narodnom pokretu 1903. ono se iskazalo i kao svjesna politička snaga.²⁰ Taj je pokret, po riječima S. Radića, »otvorio mnogima oči, te danas čitava četa starije i mlađe inteligencije odlučno izjavljuje, da će svaku politiku i svakoga političara prosuđivati jedino po tome, koliko i kako se brine za naše seljaštvo«.²¹

U programu Hrvatske pučke seljačke stranke isticana su četiri osnovna načela: »državotvorstvo«, slavenstvo, pučka politika i politički liberalizam. Takav program činio je sintezu starih ciljeva i novih načela. »Hrvatska seljačka stranka kao narodna stranka, a ne stališka«, pisao je o programu stranke uoči njena osnivanja S. Radić, »usvaja sve naše političke ideale a

¹⁷ Šidak, *Idejno sazrijevanje*, 382, 386.

¹⁸ Lovrenčić, *Geneza*, 80.

¹⁹ S. Radić, *Izlaz iz današnjeg meteža*, 469.

O seljačkim problemima, isticao je S. Radić, ranije se više govorilo iz razloga stranačke agitacije, a ne zbog brige za seljaštvo. »Istom poslije čitavoga niza već spomenutih članaka, rasprava i brošura iz pera mladih ljudi, pak strašnim porastom iseljavanja, koje već nekoliko godina naliči pravoj seobi, pravo bježanje u gomilama s djedovskog ognjišta, počelo se obćenito uviđati i priznavati, da je naš narod uoćbe, a seljaštvo napose, upravo na rubu gospodarske propasti, u pravom gospodarskom razsulu, a da nije tek u većoj ili manjoj, redovnoj gospodarskoj krizi.« »Kad se na to pokušalo tražiti razloga«, nastavlja S. Radić, »ne nađosmo ih samo u našem financijskom odnošaju prema Ugarskoj, nego i u toj strašnoj činjenici, što mi danas nemamo baš nikakve svoje, hrvatske unutrašnje politike u obće a gospodarske napose.« (Isto, 456.) Slično je pisao S. Radić već 1902. u Najjača stranka u Hrvatskoj, Zagreb 1902, kao i u drugim prilikama.

²⁰ O problematici narodnog pokreta 1903. i sudjelovanju seljaštva u njemu usp. Lovrenčić, *Geneza*, 153 i d., 246; Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 370; Šidak, *Idejno sazrijevanje*, 386; Šidak—Gross—Karaman—Šepić, *Povijest*, 211 i d.

²¹ Radić, *Izlaz iz današnjeg meteža*, *Hrvatska Misao*, br. 9/1904, str. 471; usp. i str. 456.

naročito ideal što veće samostalnosti i cjelokupnosti hrvatske države. Ali osim toga političkog ideala još je tu i ideal naše narodne slavenske kulture i što boljega socijalnoga uređenja. K tomu trostrukomu idealu dolazi se polagano i mučno, prema osnovi, koja se stvara iskustvom, praksom. I za to hrvatska seljačka stranka ne počinje svoje organizacije zagrebačkim dnevnikom, zvučnim programom i proglasom na narod. Potrebe svoje osjeća već stoljeća, ciljeve spoznaje od nedavna, a od nedavna uči se i svojoj politici i pribire sredstva za akciju. *U toj će akciji stvarati svoj aktualni životni program*, u njoj će pokazati taktiku posvema različnu od dosadašnje: prema tuđincima nepomirljivost, radikalizam, a prema svojim susretljivost, oportunističnost.²² Po ocjeni S. Radića, hrvatska opozicijska politika i prije osnivanja seljačke stranke bila je na putu da ostvari osnove takve politike. Osvrćući se na prijedeni put, on je početkom 1906, dakle nakon osnivanja seljačke stranke, pisao: »Napokon se početkom ovoga stoljeća cviet naše inteligencije obzoraške složio s mladom inteligencijom pravaškom, a kao glavni zajednički vez bilo im je uvjerenje, da i hrvatsko državno pravo i slavensku uzajamnost treba oživjeti i prodahnuti duhom pučke i napredne politike, dakle onim slavenskim demokratizmom, koji se najbolje izrazuje u povijesti češkoj i literaturi ruskoj, a onda uz taj demokratizam takvim ustavnim i političkim, a nipošto vjerskim liberalizmom, kakvim se odlikuju Englezi i sjeverni Amerikanci.« Razvoj se tim smjerom nije nastavio, nego se zbio niz oprečnih pojava i tako je, zaključuje S. Radić, *Hrvatska Misao* ostala »jedini list za hrvatsku inteligenciju, koji dosljedno zastupa i brani sve temelje našega narodnoga života i napredka: hrvatsko državno pravo, slavensku uzajamnost, pučku politiku i liberalnu ustavnost«.²³

Seljačka stranka, kao što je rečeno, bila je državnopravna. U tom dijelu svog programa ona se oslanjala na prirodno i na historijsko hrvatsko državno pravo.²⁴ Za razliku od pravaša (naročito prve faze pravaške ideologije) ona to pravo nije apsolutizirala, nego ga je spojila s drugim načelima, prilagođivala novim okolnostima i povezivala s idejama koje su u tim okolnostima nastajale ili se u njima upotpunjavale, i tako ga obogaćivala i dopunjavala slavenskom solidarnošću i uzajamnošću. U tom smislu državnopravni program seljačke stranke ne označava nikakav radikalni zaokret u hrvatskoj politici. Zaokret je nastao u prvom redu u novom načinu povezivanja elemenata koji su već bili dio ideološkog i političkog sadržaja idejnih pravaca i stranačko-političkih grupacija. Novost predstavlja radikalna orijentacija na gospodarsko-socijalne probleme i socijalna osnova na koju se stranka oslanjala.

²² Isto, 472; usp. A. Radić, Pučka politika, Sabrana djela (dalje samo: SD) IX, Zagreb, 1938, 207–208.

²³ S. Radić, Što je to s našom školanom inteligencijom? *Hrvatska Misao* 5/1906, 258, 264. Od jeseni 1903. S. Radić gotovo sam ispunjava stranice tog časopisa, sve do prestanka njegova izlaženja 1906.

Program seljačke stranke, prema riječima S. Radića, »djelo je slavenske misli, hrvatskih potreba, evropske naobrazbe i kršćanske kulture« (S. Radić, *Hrvatska pučka seljačka stranka*, *Hrvatska Misao*, 4/1905, 388).

²⁴ Usp. Glavne misli Hrvatske Pučke Seljačke Stranke, Dr Antun i Stjepan Radić, *Seljački nauk*, Dr A. Radić, SD VII, str. 32.

Konkretnije rečeno, novost je sintetičko povezivanje državnopravnog (nacionalnog) i socijalnog programa, s težištem na seljaštvu kao glavnom subjektu cjelokupnog programa. Upravo time seljačka stranka unijela je novu kvalitetu u politički život Hrvatske.

Smisao i ciljeve socijalne politike, i njenu razliku prema državnopravnim preokupacijama, A. Radić je formulirao ne samo kao oslobođenje od tuđinske vlasti, nego i kao unutrašnje oslobođenje naroda od »gospodske vlasti«. »Nije svejedno«, pisao je on, »je li *domovina* slobodna, i je li *narod* slobodan. To treba razlikovati. — A kad tko hoće, da bude ne samo domovina slobodna, nego da bude slobodan i *narod*, — taj hoće socijalnu politiku. A tko misli na to, da bude samo domovina slobodna, taj hoće, da budu *samo gospoda slobodna*.«²⁵

Ideologija seljačke stranke oblikovala se kao produkt prilika u Hrvatskoj i idejnih i političkih utjecaja sa strane. Na domaćem tlu ona je svoje elemente stvarala na osnovama državnopravne tradicije, idejnih, političkih i gospodarsko-socijalnih previranja u vrijeme kada se izgrađivala. Utjecaji sa strane dolazili su prvenstveno iz tri pravca: Češke, Rusije i Francuske.

Kao što je bio općenito slučaj s grupom mladih koji su nakon spaljivanja mađarske zastave 1895. otišli na studije u Prag, i Stjepan Radić je bio pod jakim utjecajem čeških prilika. S razlogom se može reći da je taj utjecaj na njega bio vrlo velik. On se s češkim prilikama saživio do te mjere da je neposredno i duboko zaronio u politički život Češke i bio na putu da se aktivno posve veže za tu sredinu i njene probleme. U Češkoj se izbliza i na praktičnim primjerima mogao upoznati s novim stilom političkog života, koji je u Hrvatskoj bio nepoznat, ili su postojali samo njegovi početni elementi, upoznati se s praktičnom organizacijom stranačko-političkog života i programskim opredjeljenjima. U tim prilikama S. Radić je nalazio poticaj za političku aktivnost jednako kao što su one razvijale i njegov smisao za socijalne probleme i pružale mu mogućnost da se upozna s raznim koncepcijama njihova rješavanja.²⁶

Na Radića je uvelike utjecala i ruska socijalna i politička literatura. U slavenstvu i slavenskom društvu on je tražio i uzore za svoje socijalne konstrukcije.²⁷

Treći teren na kome S. Radić stječe naobrazbu bila je Francuska, gdje je u Parizu, na Slobodnoj školi političkih znanosti završio studije.²⁸

²⁵ A. Radić, SD IV, 203. Usp. Lj. Vuković-Todorović, Hrvatski seljački pokret braće Radića, knj. I, Seljački pokret, Antun Radić, Beograd, 1940, 7—9, 37 i d., 173—174. V. I. Freidzon piše da socijalni program A. i S. Radića znači prije svega zaštitu ekonomskih interesa srednjeg seljaštva i da ide u korist zaštite visokoproduktivnog kapitalističkog seoskog gazdinstva (maksimum od 300 ha koji predviđaju A. i S. Radić je to dopuštao), kao i da su oni zastupnici interesa seoske buržoazije. V. I. Freidzon, Socialno-političeskie vzgljady Antuna i Stepana Radićej v 1900-ih gd. i vznikovenie horvatskoj krestjanskoj partii (1904—1905), Učenyje zapiski Instituta slavjanovedenija (Akademija nauk SSSR).

²⁶ Lovrenčić, Geneza, 84.

²⁷ Krizman, Korespondencija I, 30—32.

²⁸ Isto.

Zahvaljujući svojoj naobrazbi i interesima, S. Radić je imao široke uvide u osnovne probleme slavenskog i zapadnoevropskog društva i literaturu koja se tim pitanjima bavila.²⁹ Iako je, kao što sam rekla, bio i pod ruskim utjecajem, on je svoje obrazovanje stjecao više u Češkoj i Francuskoj. Možda bi francuski utjecaj u njegovu idejnom oblikovanju, kao i praktičnoj politici, trebalo naglasiti i više nego što se to obično čini.³⁰

Slično kao i kod S. Radića, idejni i teorijski utjecaji koji su djelovali na A. Radića dolazili su iz istih pravaca. No način, intenzitet i sadržaj tih utjecaja nije bio podjednak. I pored dosta zajedničkog, njihove su se preokupacije sadržajno razlikovale, pa je tako bilo i uočljivih razlika u njihovu idejno-teorijskom profilu.³¹

Neuvjerljivo bi i nerealno bilo tvrditi da je bilo koji od dvojice braće »zaslužniji« za izgradnju ideologije i organizacije seljačkog pokreta. Ako njihov doprinos ipak treba razlikovati, onda je ta razlika više izražena u načinu njihova doprinosa nego u »zasluzi«. Obično se kaže da je Antun više bio okrenut ideologiji, teoriji, prosvjetiteljskoj ulozi, a Stjepan više praksi, politici i stranačkoj organizaciji.³² Oni se po riječima Lj. Vuković-Todorović idealno nadopunjuju: »U malom 'Domu' Antun Radić je rasuto i nesistematisano, a naročito tiho i skromno, dao sve ideje seljačkoga pokreta dosledno moralnoj

²⁹ O tim pitanjima i sam je S. Radić dosta pisao. Spomenimo npr. njegove knjige: *Savremena Evropa*, Zagreb 1905, 416; *Današnja financijalna znanost*, Zagreb 1906, 400; *Savremena ustavnost*, Zagreb 1911, 229.

³⁰ Rezimirajući proces razvoja Radićevih gledišta, Šidak piše. »Radić se odgajao u širokim slavenskim koncepcijama Franje Račkoga, ali kad je te misli stavljao na papir, on je već nosio u sebi iskustvo teške narodne borbe, koju je upoznao u Pragu, i dublji uvid u dinamiku svjetskog zbivanja, koji je stekao još u Parizu a zatim ga izoštrio sistematskim studijem aktualnih problema, ekonomskih i socijalnih« (Šidak, *Idejno sazrijevanje*, 383).

³¹ Usp. Vuković-Todorović, n. dj., 86—87; Šidak—Gross—Karaman—Šepić, *Povijest*, 157.

Ističući da je kod formuliranja ideologije seljačkog pokreta nesumnjiv utjecaj strane literature i pokreta u drugim zemljama, Dinko Tomašić zaključuje da je taj utjecaj dolazio naročito iz Rusije (D. T o m a š i ć, *Društveni razvitak Hrvata*, Zagreb 1937, 52)

³² U *Predgovoru VII knjige sabranih djela Antuna Radića*, Vlatko Maček i Rudolf Herceg su napisali: »Oba brata Radići bili su umnici, tek je Ante bio više filozof — analitičar i kritičar — a Stjepan takav mislilac, koji je svoje ideje jakom voljom i brzom odlukom odmah pretvarao u čine. Stjepan je radi toga bio više političar, a Antun ideolog i kulturni radnik.«

»Otac i tvorac« ideologije seljačkog pokreta, po riječima J. Horvata, nesumnjivo je Antun Radić. Za razliku od njega, Stjepan je »drukčiji temperament«, on kao student ulazi u novinstvo, angažira se u praktičnim političkim akcijama, »rođeni je pučki govornik, izdržljiv organizator« (J. H o r v a t, *Stranke kod Hrvata i njihove ideologije*, Beograd 1939, 70).

Stjepan je, po mišljenju J. Šidaka, politički aktivniji i plodniji, ali gradi na Antunovim ideološkim pogledima (Šidak, *Idejno sazrijevanje*, 384).

Antun Radić bio je preteča, ideolog i moralni začetnik pokreta, Stjepan organizator, borac i stvaratelj. »Antun je više bio učitelj i filozof nego političar.« (Lj. Vuković-Todorović, n. dj. 8.)

i humanoj bazi na kojoj je stajao kao čovek. Stjepan Radić je te ideje sazeo u političke formulacije i dao im dinamičan, borben karakter; on je sa njima vojevao i pobeđivao. Ceo pripremni rad Antuna Radića ulio se u okvire jedne organizacije koju je stvorio Stjepan.«³³ Na drugom mjestu Lj. Vuković-Todorović pokušava ublažiti podvojenju ulogu Antuna i Stjepana Radića. »Između Antuna i Stjepana Radića«, zaključuje ona, »obično se ističe razlika u početnom periodu njihove aktivnosti. U podjeli uloga i zasluga Antun kao nepolitičar dobija etiketu ideologa, ne borca. Takvo predstavljanje, i ako šematizirano, nije netačno. Bilo bi samo netačno prihvatiti ga bukvalno. Antunov tih i staložen temperament se možda oseća kao nepolitička oznaka više zbog kontrasta sa Stjepanovom bujnošću nego po objektivnim osobinama.«³⁴

Ako je opravdano naglašavati više Antunovu filozofsko-ideološku usmjerenost, i na tom terenu pretežno gledati njegov doprinos seljačkom pokretu, bilo bi neopravdano ne uvidjeti nesumnjivo značajnu Stjepanovu ulogu u izgradnji ideologije. Podjela na teoretičara i praktičara mora biti oprezna i samo uvjetna. I Antun i Stjepan su bili teoretičari. Antun je vremenski ranije i sadržajno više ulazio u one probleme koji su bili u središtu ideologije seljačke stranke, dok je Stjepan više razrađivao državnopravne i političke aspekte tih problema i bavio se njihovom praktičnom primjenom. Svakako i Stjepanov je teorijski doprinos ideologiji seljačke stranke značajan.

I. SHVAĆANJA O MJESTU I ULOZI SELJASTVA U GOSPODARSKOM ŽIVOTU

Jedan od najvažnijih elemenata ideologije seljačke stranke bio je zahtjev da se poboljša općedruštveni, posebno gospodarski položaj seljaštva. Još prije osnivanja stranke S. Radić je 1902. pozivao na vraćanje »na stari put, ali kao svjesni i ponosni Hrvati, pod široko razvinutom zastavom narodnog jedinstva sa Srbima, narodnoga bratimstva sa Slovencima i Bugarima, gospodarske i političke uzajamnosti sa Slavenima u Monarhiji, kulturne i međunarodne političke zajednice s Rusijom. Na toj zastavi ispišimo jasan i odlučan program što veće i što šire državne samostalnosti sadašnje Hrvatske (Hrvatske, Slavonije, Dalmacije), *ali ne zaboravimo taj program ispuniti željama i potrebama seljaka, obrtnika i radnika, jer ovaj naš novi nacionalizam mora biti jednako politički i socijalan. Ta složili smo se da se svi, koji smo hrvatski i slavenski narodnjaci, imamo postaviti na čelo najjačoj, ali dosada*

---

³³ Lj. Vuković-Todorović, n. dj., 9.

Ocjenjujući rezultate Antunove i Stjepanove uloge, Lj. Vuković-Todorović zaključuje: »Stjepan Radić je uspeo kao političar za života: ostvario je puno političko jedinstvo Hrvata na nacionalnoj osnovi i puno socijalno jedinstvo hrvatskih seljaka na ideji seljačke demokratije. Ostvario je obe osnove Antunove ideologije.« (Isto.)

³⁴ Isto, 155.

O tome vidi i: Tomislav Išek: Seljaštvo Hrvatske krajem XIX i početkom XX stoljeća i pogledi Antuna Radića na njegovu društvenu ulogu, *Prilozi*, Institut za istoriju, Sarajevo 1973, br. 9/1.

neuređenoj Hrvatskoj seljačkoj stranci.»³⁵ »Mi znamo«, pisao je on nešto kasnije (1904. g.), »da slobode nema bez nekoga stepena gospodarskoga blagostanja, pak zato s ustavnom sviješću moramo dizati gospodarsku snagu našem seljačtvu i to tako, da se svaki naš zahtjev u javnom životu obazire na narodno gospodarstvo uopće, a na seljačko gospodarstvo napose.«³⁶ Nekoliko godina kasnije (1909. g.) on je pisao: »Modernu narodu prije svega treba pravednosti, a modernoj državi organizacije narodno-gospodarske. Ne velim organizacije financijalne, jer državnih porezi samo su velike sisaljke, nego ponavljamo: organizacije narodno-gospodarske tj. zdrave politike privredne u ratarstvu, u obrtu i trgovini. Takva zdrava privredna politika ne da se naravski ni zamisliti bez jasnih i utvrđenih socijalnih načela, koja se sva skupljaju u jednoj jedinjoj riječi: demokratizam.«³⁷

Uočavajući važnost socijalne i gospodarske problematike za političko organiziranje naroda i za cjelokupno shvaćanje društva S. Radić je među »mladima« otišao najdalje u proučavanju i razradi te problematike. On je jasno uočio važnost sociološkog i politološkog pristupa analizi društva i društvenih pojava. Tako su predmet njegovih rasprava bili različiti problemi iz te oblasti, njihov razvoj i uzajamni odnosi. Za ilustraciju se mogu navesti njegova shvaćanja o državi, koja zastupa u oveloj raspravi pod naslovom: »Državna i narodnostna ideja s gledišta socijalne znanosti«, koja je objavljena 1909. Konstatirajući da je država glavni predmet povijesti i da je bitno obilježje države vlast i vladanje, Radić navodi različita shvaćanja države (teološko, pravno, filozofsko, materijalističko ili čisto gospodarsko gledište). Kritizirajući materijalističko shvaćanje države zbog toga što, kako on shvaća, sve svodi na gospodarsku korist, on zaključuje: »Uza sav svoj nedostatak ovo gospodarsko shvaćanje države ipak je značilo napredak toliko, što je dalo povoda, da se dosadašnje tumačenje države pokaže posve krivim i da se pravi uzroci postanku i razvoju državnom ne traže više ni u svemiru, ni u razumu pojedinoga čovjeka, ni u zemaljskoj prirodi, nego u onim skupinama, recimo staležima, od kojih država sastoji. I tako je istraživanje bivstva i zadaće države došlo na ono polje, s kojega se više neće maknuti, dok ne prouči i ne shvati državnoga uređenja ili točnije onih zakona, po kojima živi čovječje društvo, koliko naravski ti zakoni budu pristupni ograničenomu ljudskomu

³⁵ Radić, Najjača stranka u Hrvatskoj, Rieka 1902, 43—44. (podvukla B. B.).

Jedan od članova Središnjeg odbora seljačke stranke Svetimir Korporić je u to vrijeme pisao: »Kako su pako današnje prilike našega naroda takove, da se politički rad po gotovo ne može ni pomisliti bez rada na gospodarskom i socijalnom polju, to odatle slijedi, da velika politička stranka, koja bi u neprestanoj borbi sa pritiskom iz vana i korupcijom i nasiljem iznutra bila kadra, da naš narod dovede do snage potrebne za državno jedinstvo i samostalnost, mora biti strankom jezgre naroda i mora da primi njezino ime.« (S. Korporić, Hrvatska »seljačka« ili »pučka« stranka, *Hrvatska Misao*, 1/1903, 3.) Freidzon je u raspravi spomenutoj u bilješci 25, str. 292. napisao da su A. i S. Radić socijalni program seljačke stranke podredili svojoj nacionalnoj politici.

³⁶ S. Radić, K osnivanju hrvatske seljačke stranke, *Hrvatska Misao*, 10/1904, str. 587.

³⁷ S. Radić, Tri stupnja naše narodne borbe, *Obzor*, br. 104, 7. V 1909.

umu.« Pošto analizira i druga shvaćanja, i odbacuje ih, Radić dodaje: »I trebalo je dosta dugo, da se istom pod konac stoljeća nije donekle ustalila jedna nova znanost, a s njom i novo, znanstveno shvaćanje države.« Ta »nova znanost to je sociologija iliti nauka o zajedničkom ljudskom životu, a to novo znanstveno shvaćanje države zove se po toj znanosti socijalno ili sociološko, a u obćenitom smislu zove se i prirodnoznanstveno«. On posebno naglašava da »socijalno shvaćanje povjesti ne ispituje razuma i volje pojedinoga čovjeka, nego težnje i djelovanje množine ljudi [. . .] Sociološko shvaćanje države odlikuje se dakle poglavito time, što se tu ne promatraju tobože slobodni i ravnopravni pojedinci, nego samo društvene skupine, gdje se nauča, da državni ustav i nije ništa drugo, nego međusobni odnošaj tih društvenih skupina, a državni život da je zapravo u njihovoj međusobnoj borbi, dotično u njihovu sporazumu. Ovo drugo treba odmah iztaknuti zato, jer samo s jednostranoga materijalističkoga ili čisto gospodarskoga stanovišta državni je život neprestana i nepomirljiva staležka borba, koja se nikada ne svršava uzajamnim sporazumom, nego vazda potpunim uništenjem protivnika.« Sociologija, nastavlja S. Radić, »nije dakle branitelj ni državne vlasti, ni prava pojedinaca, te nikomu ne sudi, ali zato konstatuje i prosuđuje faktični uzajamni odnošaj između države i pojedinaca, ili još točnije između pojedinih društvenih skupina i to na svim stupnjevima povjestničkoga razvoja«. Povlašteni i potlačeni, kaže on dalje, različito se odnose prema državi. U posljednjih pedesetak godina o državi sve više raspravljaju »pojedini osviješteni i organizovani staleži«. Tu je u prvom redu radništvo, a u posljednje vrijeme pojavljuje se i seljački stalež. Po Radićevoj ocjeni, »istom kakvih dvadesetak godina može se govoriti o državoslovlju na pravom sociološkom temelju. Prije toga sva je nauka o državi bila vrlo jednostrana i posvema samovoljna, pa radi toga i kriva, uzprkos čestoputa vanrednoj naobrazbi i oštroumnosti državoslovnih pisaca.«³⁸

Još na početku svog javnog djelovanja S. Radić je isticao da je »politika socijalna dinamika tj. nauka o djelovanju socijalnih sila, koje su bilo moralne (umne), bilo fizičke (ekonomske)« i zaključuje da političar koji želi djelovati u korist naroda, mora prije svega dobro poznavati »narodnu sociologiju« i »narodnu ekonomiju«.³⁹

Problemima gospodarskog položaja i organizacije gospodarskog života seljaštva naglašenu je pažnju posvećivao i A. Radić. Za upoznavanje kulture jednog naroda on je smatrao nužnim poznavanje uvjeta, oblika i rezultata materijalne proizvodnje, kao dijela kulture (tzv. materijalne kulture).⁴⁰ U člancima u *Domu*, kao i na drugim mjestima, često je pisao o važnosti gospodarskog razvoja i napretka, o važnosti dobre gospodarske politike, koja se treba sustavno brinuti o razvitku gospodarstva, posebno poljoprivrede, kao onog dijela gospodarstva koji je u Hrvatskoj bio najvažniji ne samo za nap-

³⁸ S. Radić, Državna i narodnostna ideja s gledišta socijalne znanosti, *Mjesečnik Pravničkog društva u Zagrebu*, god. XXXV (1909), str. 450, 461.

³⁹ S. Radić, O pripravi za rad u narodnoj politici, *Novo Doba*, Prag, 1898, sv. 3, str. 125; sv. 6, str. 318—319.

⁴⁰ Usp. A. Radić, SD I, str. 3.

redak seljaštva, nego za ukupni razvoj hrvatskog naroda.⁴¹ Upozoravao je na gospodarske činioce, imovinske razlike i podjelu rada, kao uzroke društvene diferencijacije.⁴²

Interes koji su braća Radić pokazivala za gospodarske probleme i ulogu seljaštva u tome nije bio samo izraz općih težnji nove generacije političara, koja je uočavala važnost socijalno-gospodarske problematike, nego je bio i rezultat njihove specifične ideološke orijentacije, koja je seljaštvo stavljala u prvi plan i u gospodarskom životu. Argumente kojima su branili gledište o nužnosti i nezaobilaznosti primarne uloge seljaštva u suvremenom društvu nalazili su kako u suvremenim gospodarsko-društvenim odnosima tako i u mjestu i ulozi seljaštva u prošlosti, u raznim etapama društvenog razvoja. Prema njihovim shvaćanjima suvremena uloga seljaštva proizlazi iz povijesnog razvoja i uloge koju je seljaštvo u njem imalo. Shvaćanja o mjestu i ulozi seljaštva u društvu, u usporedbi s drugim dijelovima društva, gradili su i na shvaćanju o »vječnom« kontinuitetu seljaštva, kao gospodarske i društvene kategorije. Polazili su od tvrdnje da je seljaštvo postojalo od samog početka organizirane materijalne proizvodnje, prije svih ostalih »staleža« koji su se u prošlosti izmijenjali na vlasti, i da je očuvalo kontinuitet kroz sve povijesne etape gospodarsko-društvenog razvoja. Tako je S. Radić pisao da je osnovna razlika između seljačke i svih ostalih stranaka u Hrvatskoj u tome što je »seljaštvo postojalo [...], postoji već kroz tisućljeća, a ne samo kroz stoljeća«.⁴³

Po shvaćanjima ideologa seljačkog pokreta, seljaštvo je nakon prijelaza na zemljoradnju imalo odlučujuću ulogu u gospodarskom životu društva. Takva njegova uloga proizlazi iz činjenice da seljačka proizvodnja osigurava primarne potrebe čovjeka, koje su preduvjet njegove fizičke egzistencije. Ni jedan drugi dio društva nema takvu egzistencijalnu ulogu u proizvodnji i u društvu kao seljaštvo. Po riječima S. Radića seljaštvo je svjesno takve svoje uloge i kroz stoljeća nosi samosvijest da hrani sve »od cara do poljara«.⁴⁴ A. Radić je pisao da su »seljački narodi mogli uvijek kako tako živjeti i napredovati bez industrijalnih naroda«, dok industrijski narodi ne mogu bez seljačkih i to ilustrira primjerom Engleske koja ovisi o Indiji i drugim zemljama u prehrani svog stanovništva. Otuda on izvlači zaključak da ne postoji »nikakva gospodarska nužda« koja bi seljačke narode silila da se »pogospode«, tj. da postanu industrijski ili trgovački narodi, iako i oni trebaju razvijati i druge grane gospodarstva osim poljoprivrede, jer bez toga ne mogu sačuvati samostalnost svoje domovine.⁴⁵ Iako su i Stjepan i Antun Ra-

⁴¹ Usp. A. Radić, SD III, str. 27, 67—69, 98; SD IV, 68; SD V, 228—231; SD VI, 186.

⁴² Usp. A. Radić, SD IV, 97—100; SD V, 241—244; SD VIII, 79—81.

⁴³ Stenografički zapisnici sabora Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, Petogodište 1908—1913, sv. 1, Zagreb 1910, str. 18, izjava S. Radića na sjednici 18. III 1910.

⁴⁴ S. Radić, Državna i narodnostna ideja, 453.

⁴⁵ S. Radić, Za napredak bez revolucije proti aristokratizmu, *Hrvatska Misao*, god. IV, Zagreb, br. 1, str. 11, usp. i A. Radić, Seljačko pitanje, SD VIII, 78—79.

dić vidjeli da industrijske države eksploatiraju agrarne prodajući im skupo svoje industrijske proizvode, a kupujući jeftino agrarne, oni nisu uviđali da kapitalistički sistem u stadiju imperijalizma (o kojem je S. Radić dosta opširno raspravljao u knjizi *Moderna kolonizacija i Slaveni* i u nekim člancima u časopisu *Hrvatska Misao* omogućuje da industrijske zemlje u tolikoj mjeri eksploatiraju agrarne da one ne samo da nisu u stanju sačuvati svoju ekonomsku nezavisnost, nego sve više zaostaju u svom ekonomskom razvitku, siromaše i postaju sve više ovisne o industrijskim zemljama.

Vjerujući u mogućnost stabilnoga gospodarskog razvoja neke zemlje zasnovanog na razvoju poljoprivrede, kao osnovne grane gospodarstva oni su smatrali da je najvažniji dio društva u takvim zemljama seljaštvo i da je napredak seljaštva u gospodarstvu, prosvjeti i uopće u interesu i svih ostalih slojeva društva.⁴⁶ Pored toga, iako su se zalagali za modernizaciju poljoprivredne proizvodnje, oni su smatrali da će seljaštvo u agrarnim zemljama uvijek činiti većinu stanovnika tih zemalja, ne predviđajući raslojavanje sela i bitne promjene u položaju poljoprivrednog proizvođača koje nastaju tokom vremena ne samo kao posljedica prodora kapitalističkih odnosa na selo, nego i kao posljedica modernizacije poljoprivredne proizvodnje.

Po odnosu prema sredstvima za proizvodnju i ukupnom mjestu u proizvodnji, položaj seljaštva, po S. Radiću, bitno se razlikuje od svih ostalih društvenih grupa. »Seljak i u obće svaki gospodar, koji živi na svojoj zemlji i koji je sam obrađuje, istodobno je naime i vlasnik zemljišta i radnik i kapitalist i poduzetnik. Tu se dakle u jednom te istom staležu združuje sva narodna privreda, te bi seljačtvo u gospodarskom smislu zbilja moglo kazati: Mi smo država! I ne samo u gospodarskom, nego i u smislu osnovnoga, a potom i državnoga poretka: reda u obitelji, u selu i občini, koja je sama u sebi kao država u malom [. . .] Seljačtvo naprotiv, koliko-god je radi cijene svoga prihoda vezano u današnje doba na svjetsko tržište, te je time njegov napredak u blagostanju i prosvjeti ovisan o faktorima izvan njega, to je ipak nepobitno, da sam svoj opstanak ima u svojoj ruci, dotično na svojoj grudi i u svojim žuljevima. Ova bitna razlika između seljačkoga staleža i svih drugih društvenih skupina u državi i podaje agrarnomu pokretu novijega doba univerzalno znamenovanje i podaje osobitu važnost agrarnomu prosuđivanju današnje industrijalne države, dotično industrijalne politike agrarnih država.«⁴⁷

U ovom citatu pored ilustracije shvaćanja A. i S. Radića o kojima sam već raspravljala, nalazimo i tvrdnju S. Radića da je seljak i kapitalist i radnik, koju on ponavlja i u Saboru 13. IV 1910. i tom prilikom zaključuje da je seljak upravo zbog toga jedini sposoban da izmiri suprotnosti kapitalizma,

⁴⁶ S. Radić, Izlaz iz današnjeg meteža, str. 470.

⁴⁷ S. Radić, Državna i narodnostna ideja, 453—454. Stenogr. zapis. sabora Kralj. Hrv.-Slav.-Dalm., petog. 1908—1913, sv. 1, Zagreb 1910, str. 547. Vidi o tome i K. M a r x, Kapital, I tom, Beograd 1947, str. 110, 111, 151—152. Freidzon (ista rasprava kao u bilj. 35, str. 291) piše da S. Radić tu teoriju o 'radnom gazdinstvu' koje sjedinjuje rad i kapital ponavlja za drugima, prilagođujući je teorijama Teodora Roosevelta.

jer ih sam izmiruje svojim položajem. Iz toga vidimo da ni on, kao ni Antun Radić nisu uočavali razliku između sistema sitne robne proizvodnje za tržište, u kojoj se roba prodaje zato da bi se za njenu vrijednost mogle kupiti druge robe potrebne za zadovoljenje onih potreba proizvođača koje on ne može zadovoljiti vlastitom proizvodnjom, kao i sirovina i oruđa za rad za novu proizvodnju, i kapitalističkog sistema u kome se organizira proizvodnja i roba prodaje zato da bi se ostvario višak vrijednosti, odn. da se za prodanu robu dobije veća vrijednost od one koja je uložena u njenu proizvodnju. Kako taj višak vrijednosti stvara samo radna snaga, u kapitalizmu je nužna eksploatacija radne snage, dok je ta eksploatacija u sitnoj robnoj proizvodnji moguća, ali nije nužna. Zato seljak koji sam obrađuje svoju zemlju uz pomoć članova svoje obitelji, bez angažiranja najamne radne snage i ne može biti kapitalist, jer ne može prisvajati ničiji višak rada. To pokazuje da oni nisu shvaćali ni bit kapitalističke eksploatacije.

Prednosti seljaka u proizvodnji A. i S. Radić su vidjeli i u tome što je rad seljaka raznovrstan, razvija njegove različite sposobnosti i pruža mu zadovoljstvo, jer on može pratiti nastajanje i razvoj proizvoda svoga rada. Strojovi u poljoprivredi čine čovjeka divom, a on im ostaje gospodarom. Nasuprot takvom položaju seljaka, radnik je u tvornici rob stroju, jer je uvođenje strojeva dovelo do takve podjele rada da svaki radnik obavlja samo dio proizvodnog procesa, postaje »živi stroj«, rad ga ne veseli, ne razvija njegove sposobnosti, nego ih otupljuje, uska specijalizacija ograničava mu mogućnost promjene radnog mjesta i uopće dobivanja posla.⁴⁸

II. SHVAĆANJA O MJESTU I ULOZI SELJASTVA U DRUŠTVU

1. *Narod — seljaštvo — puk*

Termin »narod« A. Radić upotrebljava u dvostrukom značenju: narod kao etnička i kao socijalna kategorija. Pojam naroda kao socijalne kategorije nije kod A. Radića u svim fazama i u svim njegovim radovima jednoznačno upotrebljavan.

U početku, kad nije bilo veće društvene diferencijacije, po shvaćanju A. Radića, svi su bili narod. Kasnije, kada se društvo diferencira, nastaju »gospoda«, pa svi nisu više narod — narod su samo oni koji se obično označavaju kao »najniži sloj« ili »prost narod«.⁴⁹ Tako narod u socijalnom smislu obuhvaća, po mišljenju A. Radića, samo dio naroda u etničkom smislu. U početku on taj »najniži sloj« identificira kao seljaštvo. Na pitanje što je narod on u »Osnovi za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu« odgovara: »Ne misli se tu na čitav narod ili hrvatski, ili srpski, ili slovenski, ili bugarski, već se misli na onaj najveći dio naroda, koji recimo za sada — živi

⁴⁸ A. Radić, SD II, 33, 72 i dalje; SD III, 354, 374; SD VI, 65; SD VIII, 74—76, 78; S. Radić, Stenogr. zapis. knj. 1, Zagreb 1910, 551—554.

⁴⁹ Usp. A. Radić, SD VIII, 74—90; SD IX, 131—207; S. Radić, Stenogr. zapis. sabora, petog. 1910—1915, knj. II, Zagreb 1914, str. 568—571, 792—795.

po selima, rukama radi, koji u velikoj većini ne nosi francuskoga odijela, koji nije učio nikakih, ili gotovo nikakih škola.«⁵⁰ Narod se dakle poistovjećuje sa seljaštvom, tj. seljaštvo je narod, odnosno seljaštvo je »narod u užem smislu«. ⁵¹ Seljaštvo je narod po svojim zasebnim kulturnim oznakama (o čemu će još biti govora u ovom radu), ali i po svom broju kao pretežan dio naroda. Otuda česta upotreba i termina »seljački narod« u smislu seljaštvo (narod), to jest »seljački narod (je) većina hrvatskog naroda«. ⁵² Tako su, po riječima Lj. Vuković-Todorović, kod A. Radića »seljaci selo, selo je bilo seljaštvo, a seljaštvo narod«. ⁵³ Po riječima S. Radića »seljaštvo nije samo najbrojniji dio naroda, nego je i najzdraviji dio naroda. Dapače još više: kad se dobro sve vagne i prosudi seljaštvo s duševnoga gledišta, najviše u narodu vriedi.«⁵⁴

Sužavanje pojma narod na seljaštvo dovelo je do toga da su između seljaštva i tzv. gospode ostajali socijalni slojevi koji nisu pripadali ni seljaštvu ni gospodi, a po svom položaju bili su bliže seljaštvu nego gospodi. To je A. Radića dovelo do »priznanja« da osim seljaštva ima još »naroda«, kao što su zanatlije, trgovci, činovnici i dr. »Istina je«, pisao je on, »sami seljaci nisu narod, ali je istina i to, da osim seljaka ima kod nas vrlo malo naroda, pa mi svi, kad kažemo narod, mislimo najviše seljački narod.«⁵⁵ Osim seljaštva kao »najnižeg sloja« postoje dakle i drugi »najniži slojevi«. Ti su jezgra naroda u širem smislu; »pod narodom se vazda razumijevaju svi slojevi, a jezgrom slojevi najniži«, pisao je S. Radić 1897.⁵⁶ Pojam koji obuhvaća sve te slojeve je puk, koji A. Radić počinje sve više upotrebljavati umjesto pojma »narod« (u smislu seljaštvo ili u smislu »najniži slojevi naroda«). Tako pojam puk u radovima A. Radića postaje identičan pojmu »narod«. ⁵⁷ »Svaki onaj stalež«, po riječima A. Radića, »koji se mora boriti za koru svagdašnjega kruha, spada jednako među narod, dotično među puk.«⁵⁸ Tako je puk »ostali narod osim gospode«. ⁵⁹

Pojam puka bio je dakle širi od pojma naroda (u prvotnom smislu seljaštva), odnosno pojmovi narod i puk se izjednačavaju kad osim seljaštva obuhvaćaju i druge »najniže slojeve«. No i u tom slučaju seljaštvo je i dalje ostalo (uglavnom) narod jer »kod nas Hrvata«, pisao je A. Radić, »drugoga puka i nema mnogo osim seljaka, jer mi imamo malo obrtnika i drugoga

⁵⁰ A. Radić, Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu, SD I, str. 3—7.

⁵¹ Usp. S. Radić, Za jedinstvo hrvatske opozicije na narodnjačkom (demokratskom) i slavenskom osnovu, *Hrvatska Misao*, 2/1903, 47.

⁵² Usp. Tumač k programu ili Što je i što hoće Hrvatska Pučka Seljačka Stranka, A. Radić, SD VII, 117.

⁵³ Lj. Vuković-Todorović, n. dj., 87; usp. i str. 58.

⁵⁴ S. Radić, Dajte seljaku zemlje, *Dom*, 18/1907, Zagreb.

⁵⁵ A. Radić, Pučka politika, SD IX, 14.

⁵⁶ S. Radić, Što hoćemo, *Hrvatska Misao*, Prag, 1/1897.

⁵⁷ »A puk — to vam je isto što i narod.« (A. Radić, 'Pučka' prosvjeta, SD III, 253); »puk, ili kako se još kaže: narod«. (Glavne misli Hrvatske Pučke Seljačke Stranke, A. Radić, SD VII, 34); »sav narod tj. puk« (isto); usp. A. Radić, SD I, 220.

⁵⁸ A. Radić, Novi izborni zakon, SD XI, 192.

⁵⁹ A. Radić, Pučka politika, SD IX, 197.

građanstva, koje bi se htjelo brojiti k puku. Zato se može reći, da je hrvatski puk — to je hrvatski seljak.⁶⁰ Prema tome, seljaštvo je, u osnovi, puk (hrvatski puk je hrvatsko seljaštvo), ili točnije, puk je većina naroda (u širem smislu), a većina puka je seljaštvo (otud uobičajeni naziv seljački puk za seljaštvo kao dio, većinu puka).⁶¹

Pojmovi narod — seljaštvo — puk kod A. Radića se tako često isprepleću, katkad s jasnim nijansama, a katkad i bez njih.⁶² Njima su se i kasnije tako često koristili drugi ideolozi i propagatori seljačke stranke.

2. Seljaštvo od staleža do naroda

A. i S. Radić su često upotrebljavali termin »stalež«, ali se nisu bavili teorijskom analizom i definiranjem tog pojma. Njegovo značenje je kod njih dato više posredno nego neposredno. I ostali ideolozi seljačkog pokreta su više staleže nabrajali nego sam pojam objašnjavali, sadržajno razrađivali. A. Radić se najviše bavio problematikom staleža. God. 1901. on je pisao: »Možda svi ne znate, što je to stalež. Vidite: seljaci su svoj stalež, radnici, koji rade kod majstora u kakvom zanatu ili obrtu, ili tvornici (fabrici), oni su opet svoj stalež [...]. A čuje se još za književnički ili umjetnički stalež, a to su pisci, pa slikari i kipari.«⁶³ U programu HPSS kao »privredni staleži« spominju se radnici, obrtnici i trgovci.⁶⁴ No ipak za A. Radića je najvažnija podjela na pet staleža, koji su se kroz povijest izmjenjivali na vlasti.⁶⁵

U prošlosti je vlast u državi pripadala samo pojedinim slojevima društva, organiziranim u staleže, te je vlast imala staleško obilježje. A. i S. Radić su dosta pažnje posvećivali analizi nastanka i razvoja staleške vlasti i iz toga izvlačili zaključke za svoja ideološka shvaćanja. Po njihovim shvaćanjima staleži su nastali kao posljedica diferencijacije u društvu na temelju diobe rada, kao i u doba nastanka države, s obzirom na različit položaj pojedinih dijelova društva i njihov različit odnos prema vlasti u državi.⁶⁶ Prema S. Radiću staleži su nastali u doba nastanka države, iz rodova.⁶⁷

⁶⁰ Isto, 210; usp. Glavne misli Hrvatske Pučke Seljačke Stranke, SD VII, 36.

⁶¹ Usp. A. Radić, Pučka vlada, SD IX, 135.

⁶² Lj. Vuković-Todorović (n. dj., 57—58) s razlogom upozorava na terminološku neujednačenost i nedosljednost kod A. Radića.

⁶³ A. Radić, Borba među »staležima«, SD III, 332. Na drugom mjestu on piše o »gospodi svakoga staleža (nap. odvjetnici, župnici, trgovci)«. — A. Radić, Prva rieč, SD VII, 77. — Spominjući raspadanje porodičnih zadruga on piše: »Tu veliku nesreću našega naroda izrabiše i izrabljuju do zla boga malone svi ostali staleži (mjernici, trgovci, novčari, obć. činovnici), pa i odvjetnici.« A. Radić, Odvjetnici se organiziraju, SD XIII, 38.

⁶⁴ A. Radić, SD VII, 20.

⁶⁵ Usp. A. Radić, »Peti stalež«, SD VI, 1—5.

⁶⁶ Usp. A. Radić, Seljačko pitanje, SD VIII, 74—78.

⁶⁷ S. Radić, Državna i narodnostna ideja, 563.

I drugi ideolozi seljačkog pokreta, najčešće usputno, bavili su se i u kasnijem periodu, problematikom staleža. Tako je R. Herceg pisao 1928: »Stalež je skup ljudi, koji na jednak način žive, koji imaju jednako mišljenje o životu i o vrijed-

Kronološki, na vlasti je najprije bilo plemstvo i svećenstvo, tj. prvi i drugi stalež. Ta dva staleža činila su državu, imala su svu vlast u njoj i organizirala su je prema svojim interesima. Po shvaćanju A. Radića svećenstvo je steklo ugled i vlast na temelju svoga znanja, a plemstvo vojničkom silom kojom su se tada rješavali gotovo svi sukobi.⁶⁸ Tokom vremena u feudalnom društvu u kome su vladali prvi i drugi stalež, javljaju se i razvijaju potpuno novi slojevi, koji su i sami htjeli vladati. Te nove snage činilo je građanstvo ili treći stalež. Francuska revolucija značila je pobjedu građanstva. Vlast prvih dvaju staleža temeljila se na strahu, autoritetu, koji je proizlazio iz vojničke sile i privilegija po rođenju. Treći stalež je temeljio svoju vlast na novim osnovama: znanju i bogatstvu. Treći stalež su, piše A. Radić, činili »u prvom redu školani ljudi, a onda bogati ljudi«.

U kapitalizmu država je postala po mišljenju A. i S. Radića gospodarski vrlo snažna, s velikim utjecajem na gospodarski život. Stoga su se i staleži u njoj organizirali na temelju gospodarskih interesa. Tako su se organizirali i radnici u borbi za svoje interese, kao četvrti stalež.⁶⁹

U zadnje vrijeme, mada polako, postaje i seljaštvo svjesno svojih zajedničkih interesa i potreba, pa se počinje organizirati kao peti stalež, iako se u povijesti pojavilo prije svih ostalih staleža. U svim razdobljima do sada ono je bilo u potčinjenom položaju u odnosu na druge staleže, zbog nekih svojih osobina, koje su ga onemogućavale da se izbori za svoja prava iako je bilo uvijek najbrojnije. Tako seljaštvo nema, kako pišu A. i S. Radić, dovoljno srčanosti i odlučnosti nužnih za sudjelovanje u političkom životu, posebno u prošlosti, kada su se uglavnom svi sukobi rješavali oružjem. Danas miroljubivost i strpljivost seljaka postaje vrlinom, jer se i u politici sve više problemi rješavaju mirnim putem. Nedostatak seljaka je i njihova »zalupa-

---

nostima svoga rada, da spadaju zajedno. Čim jedan stalež dobije tu svijest, on se počinje organizirati, sve u svrhu da poboljša svoj život.« (R. Herceg, Nemojmo zaboraviti: Hrvatska politika mora biti seljačka, Zagreb, 1928, 49.)

Za razliku od većine ideologa i propagatora ideologije seljačkog pokreta u Hrvatskoj, I. Šarinić staležima ne pridaje onakvo značenje kakvo su im pridavala braća Radić. Šarinić, naime, staleže svodi na zanimanja. »Stalež je«, piše on, »po shvaćanju seljačkog naroda, privremeno stanje u kojem se nalazi koja obitelj ili koji pojedinac, obzirom na rad, kojim se bavi, od kojega rada živi i na koji način živi.« Prema tome, promjenom zanimanja mijenja se i stalež. Za njega je stalež isto što i »stanje«. Po Šariniću, »nema dakle u nas nikakvih klasa, u nas ima samo zvanja, kojima se ljudi bave, dok je u nas sve narod, i sva su ta pitanja ujedno i narodna pitanja«. Seljačka demokracija svoje zadatke i ciljeve ostvaruje »u skladu svih zanimanja, u interesu svih zanimanja, a za jednakost i pravo svih zanimanja, jer nema nikakvih staleža, već ima samo jedan vječno isti i nedjeljivi narod«. On zaključuje da se seljaštvo nikad nije ni osjećalo staležom, nego samo narodom. (I. Šarinić, Ideologija hrvatskog seljačkog pokreta, Zagreb 1935, 65—66, 73, 138).

⁶⁸ Kao nap. 66.

O tome vidi i: Išek, Seljaštvo Hrvatske, 67.

⁶⁹ Usp. A. Radić, Borba među »staležima«, SD III, 332—334; isti, Peti stalež, SD VI, 1—5; isti, Seljačko pitanje, SD VIII, 78 i d.; Pučka politika, SD IX, 191 i d.

nost«, neprosvijećenost, što je dobrim dijelom posljedica i njihova teškog položaja u prošlosti, a — po riječima A. i S. Radića — i u doba osnivanja seljačke stranke. Koliki je to nedostatak pokazuje najbolje činjenica da je treći stalež uspio svoju vlast nametnuti seljaštvu dobrim dijelom zahvaljujući svom znanju i prosvijećenosti. Međutim taj nedostatak seljaštva se može ukloniti, pišu A. i S. Radić i svoje djelovanje od početka usmjeravaju na rješavanje problema u vezi s prosvjećivanjem seljaštva. Neki drugi nedostaci seljaštva mogu se ukloniti poboljšanjem njegova općeg položaja.

Osim spomenutih nedostataka seljaštvo ima prednosti i vrlina. »Prva i glavna prednost seljačkog staleža pred drugima [je] i to, što seljak živi od svojega rada, od svoje muke [...]. I da seljački ratarski stalež nema nijedne druge prednosti, ova je prednost sama za sebe takva, da je možemo nazvati jedinim temeljem života među ljudima.« Za politički život važne su i još dvije prednosti seljačkog staleža, naime, nepokretni posjed sa stalnim boravištem, što je osnova političke stabilnosti, zatim miroljubivost i nezavisnost u politici. Sve to, po mišljenju A. i S. Radića, predstavlja garanciju da će seljaštvo u budućnosti uspjeti ostvariti svoje interese i zauzeti u državi ono mjesto koje mu pripada s obzirom na njegovu važnost u društvu.⁷⁰ U uvjetima kada jači utjecaj imaju one društvene skupine koje su bolje organizirane i seljaštvo se mora politički i gospodarski organizirati, ističe S. Radić. Tek tada će ono osigurati da sve njegove prednosti dođu do punog izražaja i da u društvu zauzme mjesto koje mu pripada.⁷¹

Karakteristično je pritom da su A. i S. Radić promatrali seljaštvo kao jedinstvenu socijalnu kategoriju u koju su ubrajali i sitne i krupne seljake i nadničare i veleposjednike, odn. sve one koji obrađuju zemlju ili žive od njezne obrade, odn. žive na selu.⁷² Ne može se reći da oni nisu vidjeli različite, pa i suprotne interese raznih slojeva stanovnika sela,⁷³ ali te pojave nisu shvaćali kao posljedicu raslojavanja izazvanog prodiranjem kapitalističkih odnosa na selo, već kao sporadične pojave, uvjetovane više negativnim oso-

⁷⁰ A. Radić, Seljačko pitanje, SD VIII, 74 i d.

S. Radić je isticao da su pojedinci i društvene grupe u prošlosti rješavali međusobne nesuglasice i borili se za svoje interese fizičkom silom pri čemu je pobjeđivao onaj tko je bio fizički jači, odnosno sposobniji vojnici. Seljaci su uvijek bili skloni mirnom životu, jer su bili vezani za zemlju i bili su osjetljiviji na ratna pustošenja, nego npr. lovci i stočari, koji su bili pokretljiviji. U Hrvatskoj je plemstvo nametnulo svoju vlast seljacima zato što je, pored ostalog, bilo vješto ratovanju, što je u uvjetima borbe s Turcima bilo važno. U suvremenim uvjetima prednost imaju oni koji imaju više znanja, pa stoga i seljaštvo, ako se želi osloboditi potčinjenosti, mora se obrazovati. (S. Radić, Za napredak bez revolucije proti aristokratizmu, *Hrvatska Misao*, g IV, 1/1904, 4—5). U formuliranju svojih pogleda o ovoj problematici S. Radić je, po svemu sudeći, bio pod utjecajem Spencerovih shvaćanja o »vojničkom« i »industrijskom« društvu. (Usp. S. Radić, Državna i narodnostna ideja, 554.)

⁷¹ Isto, Državna i narodnostna ideja, 555—557.

⁷² Dr A. i S. Radić, Nauk i program HPSS, SD VII, 36—7.

⁷³ Stenografski zapisnici sabora, Petogodište 1910—1915. Knj. II Zagreb, 1914. Izjava S. Radića 28. III 1914, str. 567—571. A. Radić, SD II, 22, 299; SD IV, 113; SD V, 6, 305; SD VI, 230, 55, 72; SD XII, 203.

binama pojedinih ljudi, koje će se moći spriječiti dobrim zakonodavstvom. Na toj platformi oni su u pokret, posebno i zbog aktualnosti nacionalnog pitanja, kojeg je rješavanje bilo uključeno u program stranke, uspjeli uvući pripadnike svih slojeva seoskog stanovništva. Ipak, razlike u interesima su im onemogućavale stvaranje efikasnije, posebno ekonomske, organizacije (kasnije nakon dolaska na vlast one su izbile u punoj mjeri na površinu).⁷⁴

Etnički, narod ne mogu činiti sami za sebe ni seljaci, ni građani, ni ostala gospoda »nego istom svi ti staleži zajedno sačinjavaju narod u pravom smislu te riječi«, pišu A. i S. Radić, iako je seljaštvo, po njihovu mišljenju najveći dio naroda i predstavlja njegovu jezgru.⁷⁵ No, kako je već napomenuto, jedino interesi seljaštva nisu u suprotnosti s interesima ni jednog drugog sloja društva (naroda), odn. od napretka seljaštva mogu, po njihovu mišljenju, imati korist svi slojevi društva, a siromaštvo i zaostalost sela koči napredak i svih ostalih slojeva. Zato A. i S. Radić dokazuju da su interesi seljaštva ujedno interesi cijelog naroda, odn. da je seljaštvo najsposobnije i najpogodnije da ostvari i interese svih ostalih slojeva naroda (dakako, ako žele živjeti od svog rada, a ne eksploatacije tuđeg rada), kao i interese naroda u cjelini, kao etničke zajednice. Zbog svega toga, seljaštvo se u svojoj borbi za organizaciju pravednijeg društvenog sistema ne ograničava samo na borbu za svoje »staleške« interese, pa A. i S. Radić već u prvom programu seljačke stranke god. 1905. zahtijevaju rješavanje problemâ koji su vezani za interese i drugih slojeva naroda. Tako seljačka stranka od svog osnutka nije, po mišljenju A. i S. Radića samo »staleška« stranka, jer i seljaštvo nije običan »stalež« već »narod sam« čiji su interesi ujedno interesi cijelog naroda, odn. čiji se interesi ne mogu potpuno ostvariti ako se ne ostvare interesi cijelog naroda.

3. Seljaštvo kao nosilac narodne kulture, nacionalnog identiteta i ideala socijalne pravde

Narodna kultura ima veliko značenje u ideologiji seljačke stranke. Po riječima Lj. Vuković-Todorović »Radićeva [misli se na A. Radića] koncepcija autohtone kulture postala je ideološka baza hrvatskog seljačkog pokreta. Iz nje su izvučena sva glavna i sporedna načela programa seljačke stranke u raznim fazama njena razvoja: zakonitost, ustavnost, državopravnost, demokratija, slovensko bratimstvo, seljačka sloga, kršćanska etika i vera u boga, mirotvorstvo, pa najzad i seljačka republika. Sve su to u krajnoj liniji odlike narodne kulture, koja je kao neka čarobna kutija postala neiscrpna riznica seljačkog pokreta.«⁷⁶

Pojam kulture, po shvaćanju Antuna i Stjepana Radića, ima širok sadržaj. U jednom radu 1909. on je kulturu ovako definirao: »Štogaod je čovjek ikad igdje učinio i stvorio, da mu život bude lakši i ljepši, zove se to kulturni čin, kulturno djelo, a sve skupa, što je više ljudi u tu svrhu učinilo, ili što je jedan

⁷⁴ Usp. Mijo Mirković, *Seljaci u kapitalizmu*, Zagreb, 1952, 87—88.

⁷⁵ Tumač k programu Hrvatske Pučke Seljačke Stranke, A. Radić, SD VII, 80

⁷⁶ Vuković-Todorović, n. dj., 65.

narod u tu svrhu učinio naime: da mu bude bolje i ljepše, to se zove kultura.«⁷⁷ Osnovne misli o važnosti narodne kulture iznio je A. Radić još 1897. u svojoj »Osnovi za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu«. Ona je bila zamišljena u prvom redu kao praktična uputa, kao kriterij u poslu prikupljanja građe o narodnom životu i običajima. On je tu svoje gledište, po vlastitom priznanju, izrazio na »u neku ruku apodiktičan, aprijoran način«. No, ti su stavovi imali dalekosežno značenje u njegovoj teorijskoj misli, koja je bila jedan od temelja ideologije seljačke stranke i seljačkog pokreta u Hrvatskoj. Svaki narod ima svoju, narodnu kulturu, no pored tih narodnih kultura postoji i jedna univerzalna, evropska kultura. Kako je ona nastala? Različiti kulturni utjecaji, objašnjavao je Antun Radić, presijecali su se i sintetizirali u Rimskom carstvu, preko koga se tako sintetizirana kultura širila po Evropi, gdje se dalje upotpunjavala i modifikirala. Tako je nastala tzv. evropska kultura.⁷⁸ A. Radić kasnije za evropsku kulturu upotrebljava termin civilizacija, dajući tom pojmu i nešto drukčiji sadržaj.⁷⁹ Nasuprot tuđinskoj, evropskoj kulturi, nasuprot »civilizaciji«, A. Radić stavlja samo-

⁷⁷ A. Radić, Kako čovjek postaje čovjek, SD VIII, 5.

⁷⁸ Isto, 68.

⁷⁹ Ujedinjena grčko-rimska kultura stvorila je prema shvaćanju A. R. velika djela, među kojima je najvažnije veliko Rimsko carstvo. Njegova veličina i slava izazvala je ponos njegovih pripadnika i njihov prezir prema tzv. barbarskim narodima, među kojima je opet postojala želja da se dođe pod rimske zakone i rimsku kulturu. »Ovo svjesno nastojanje pojedinaca i naroda, da primi rimsku kulturu, i opet nastojanje rimskih državljana, da što više svieta i naroda sprave pod svoju vlast, pod svoje zakone i uredbe, to je nastojanje bila prva civilizacija.« U rimsku kulturu, a preko nje i u evropsku kulturu, inkorporiralo se kršćanstvo, kao njen element. Narodi, odnosno pojedinci koji primaju rimsku kulturu, sve više žive i misle na jednak način. Ta međunarodna, kozmopolitska kultura to je civilizacija, koja je u opreci s narodnom kulturom, kao »individualnom« kulturom. A. Radić ne odbacuje tekovine »civilizacije«. Naprotiv, on ih smatra nužnim, neophodnim i neizbježnim i vjeruje da će se »napokon civilizirati svi narodi na Zemlji, i to je skrajnji cilj današnjega vremena: civilizovati sve narode i podati im plodove civilizacije: miran, udoban i sretan život«. On, međutim, upozorava i na loše, negativne strane civilizacije, koje se očituju, među ostalim, u prevladavanju materijalnih pobuda i interesa nad duhovnim, etičkim, kulturnim. To, kao i kozmopolitsko obilježje civilizacije odvaja pojedinca od njegova naroda, od narodne kulture. »U ovoj opreci između kulture i civilizacije«, zaključuje A. Radić, »svakako je uza svu važnost civilizacije sigurnije, bolje i srcu čovječjem milije — čuvati kulturu, tj. čuvati i poštivati ono, što su nam djedovi ostavili i u čemu smo odgojeni.« (Isto, 68—73.)

Razlikujući »kulturu srca i kulturu uma«, A. Radić zaključuje, da »kultura srca daje narodu posebno obilježje, ta je kultura narodna. U tu granu kulture spada način života, običaji, društveno uređenje, poezija. U toj grani kulture naš narod ne treba uzora.« Nasuprot tome, kultura uma, kultura znanja, nije obilježje samo jednog naroda, ona je tekovina cijelog čovječanstva, čijim se tekovinama treba koristiti i hrvatski narod. (A. Radić, Dva društva, SD XVI, 16—17.)

niklu hrvatsku narodnu kulturu, po kojoj se, po riječima Lj. Vuković-Todorović, »Hrvati razlikuju od celog sveta, od svih suseda i od drugih seljačkih naroda.«⁸⁰

Kulturni kriterij, kako vidimo, ima kod A. Radića svoje »vanjsko« značenje, po njoj se hrvatski narod razlikuje od drugih evropskih naroda. Osim tog »vanjskog«, narodna kultura je kriterij i za razlikovanje unutar naroda, kao socijalnog pojma, tj. predstavlja kriterij po kome se provodila socijalna diferencijacija. Po kulturi se narod, seljaštvo, razlikuje od »gospode«. »Gospoda imaju svoju, a narod svoju kulturu.« To je temeljna misao Radićeve »Osnove«.⁸¹ Gospoda imaju tuđu, tuđinsku, evropsku kulturu, »civilizaciju«.⁸² Prezir koji su Rimljani gajili prema barbarskim narodima gospoda su prenijela na dio »svoga istoplemenoga naroda«, na onaj dio koji uglavnom živi po selima i koji »nije mogao tako lako primiti svega onoga, što su primila njegova besposlena gospoda«. Na taj način »seljaci su eto došli na mjesto barbara i 'naroda' (gentes). Što se prije mislilo, govorilo o barbarima i narodima, to se sada misli i govori o seljacima.«⁸³

Nasuprot gospodi i njihovoj kulturi, u Evropi je bilo i ima dosta onih koji gotovo ništa i ne znaju o toj evropskoj kulturi što je naročito slučaj sa seljaštvom, »osobito kod slavenskih naroda, posebice kod nas Hrvata: kolika je razlika u životu i mišljenju ovoga naroda prema životu i mišljenju takozvane 'gospode', tj. onih ljudi, koji su primili drugi način života!«⁸⁴ Tako je seljaštvo postalo najvažniji i jedini stvarni nosilac narodne kulture, tj. hrvatskoga narodnog individualiteta.⁸⁵

Na opreci narodne kulture i evropske civilizacije nastala je i opreka između grada i sela. Naime, prema A. Radiću, širenje civilizacije nakon propasti Rimskog carstva značilo je dugo vremena širenje kršćanstva. »A kako

⁸⁰ Vuković-Todorović, n. dj., 61.

⁸¹ A. Radić, SD I, 3.

U osvrtu na Micheletovo djelo »Narod« (»Le People«), koje mu je u velikoj mjeri bilo inspiracijom, A. Radić je 1898. napisao: »U kratkom uvodu u svoju Osnovu tražio sam i ja uzrok jazu između 'gospode' i 'naroda' i mislio sam, da sam ga našao u tuđoj kulturi. Kritika — koliko je i bilo — odbila je to mišljenje.« (Isto, 109.)

⁸² Objašnjavajući pojam etnologije A. Radić je pisao: »Izučavanje kojega (evropskoga poglavito) naroda kao etnologijska nauka i nije drugo, nego izučavanje 'prostoga' naroda, tj. onoga dijela naroda koji je svoje etnijske biljege sačuvao. A onim drugim dijelom naroda, tzv. inteligencijom, — tim se bavi u jednu ruku kulturna povjest one kulturne sfere, prema kojoj se je ta inteligencija od svoga naroda udaljila, a u drugu ruku specijalne političke i socijalne znanosti (državno uređenje, moral i td.)« — A. Radić, SD I, 268; usp. 290.

⁸³ A. Radić, SD I, 9—10.

⁸⁴ A. Radić, Kako čovjek postaje čovjek, SD VIII, 68—69.

⁸⁵ Uočavajući izuzetnu važnost koju A. Radić pridaje narodnoj (seljačkoj) kulturi, B. Murgić je, bez ikakva osnova u Radićevim pogledima, pokušao toj kulturi pridati obilježje »rasne individualnosti«, kao autohtonoj kulturi koja je »nikla iz krvi naroda«. B. Murgić, Život, rad i misli dra Ante Radića, Zagreb 1937, 175; isti, Vlatko Maček, 2. iz. (bez god.), 7—8.

je kulture i kršćanstva bilo u gradovima, u kojima su živjeli građani (cives, civilno pučanstvo), većinom tuđinci, širiti civilizaciju značilo je širiti gradske i tuđinske običaje, a izbjevati domaću kulturu.«⁸⁶

Pojam narodne kulture kod A. Radića najuže je povezan s pojmom narodnosti, nacionalnog identiteta. Narodna, seljačka kultura, sadržajno povezuje, sjedinjuje seljaštvo i hrvatstvo, na sadržaju narodne kulture temelji se hrvatski nacionalni identitet. Seljaštvo, po mišljenju A. Radića, kako ga interpretira Lj. Vuković-Todorović, »čuvar je hrvatske bitnosti — hrvatske samonikle kulture i ako on propadne nestaće hrvatske nacionalne individualnosti«.⁸⁷ Kao što je seljaštvo izvor i nosilac kulturnog identiteta, tako je i izvor i nosilac nacionalnog identiteta.

Nacionalna svijest seljačkih masa ima svoju dugu povijesnu tradiciju.⁸⁸ Taj pučki, seljački nacionalizam, dobio je puni zamah tek onda kad se najuže povezao s osnovnim socijalnim interesima najširih masa. »Latentni i spontani nacionalizam seljačkih masa«, po riječima Lj. Vuković-Todorović, »nije mogao da dođe do izražaja. Njemu je bilo potrebno da se formuliše istovremeno sa socijalnim zahtevima najmnogobrojnije klase. Tek je seljački pokret rešavanjem socijalnih pitanja sela postavio hrvatski nacionalizam među re-dove seljaka.«⁸⁹

Nerazdvojna povezanost socijalnih ciljeva seljaštva i njegova shvaćanja nacionalnih interesa proizlazi otud što im je izvor i nosilac isti, ističu A. i S. Radić. Kako narodna kultura ima duboki socijalni sadržaj i smisao, to i nacionalizam, koji iz te kulture proizlazi, također ima socijalni sadržaj. »Revolucionarstvo« Stjepana Radića, po riječima Lj. Vuković-Todorović, bilo je u tome što je nacionalnu ideju izjednačio sa socijalnom.⁹⁰ A. Radić, ističe ona, nije razlikovao svoju socijalnu koncepciju od nacionalne i »svoj nacionalizam smatrao je više nekom vrstom socijalne doktrine nego unutrašnjim pregrupisanjem starog nacionalizma«.⁹¹ Kroz cijelu ideologiju A. Radića »tri komponente, etička, nacionalna i politička, mešaju se sa socijalnom.«⁹²

Narodna (seljačka) kultura ima socijalni sadržaj i obilježje, ona je izvor socijalnog programa seljačkog pokreta. Taj socijalni program, prema ideologiji i propagatorima seljačkog pokreta, temelji se na određenim etičkim načelima, specifičnim za narodnu kulturu. Izvor etičkih vrijednosti i načela A. Radić također promatra kroz opreke između evropske kulture i narodne kulture.⁹³ Grčko-rimska civilizacija, prema A. Radiću, donijela je ideju o nejednakoj vrijednosti ljudi i težnju za snagom, bogatstvom i moći. Tako razlog

---

⁸⁶ A. Radić, Kako čovjek postaje čovjek, str. 68—69.

⁸⁷ Vuković-Todorović, n. dj., 61.

⁸⁸ Seljački nacionalizam ovdje se upotrebljava u smislu nacionalne svijesti seljaštva.

⁸⁹ Vuković-Todorović, n. dj., 37.

⁹⁰ Isto, 49.

⁹¹ Isto, 67; usp. i 80.

⁹² Isto, 103.

⁹³ Usp. Đ. Basariček, Na starom novo nam se rađa, *Seljačka prosvjeta*, god. 1 (1926), 27, S. Kranjčević, Hrvatski seljački pokret, *Pregled*, br. 7—8/1937, 413—414.

zbog koga je seljaštvo odbijalo da prihvati novu kulturu i kada se s njom moglo upoznati, kada mu je nametana uz kršćanstvo, nije bio samo taj što je ta kultura uništavala stare običaje i tradicije, nego još više što je jedno od njenih temeljnih načela bilo shvaćanje da svi ljudi nisu jednako vrijedni, već da jedni mogu biti više, a drugi manje vrijedni. »Gospoda«, željna slave i moći, prihvatila su tu kulturu, dok je narod, zadojen idealom jednakosti svih ljudi, tu kulturu odbijao i čuvao svoju staru kulturu.⁹⁴ Razmišljajući o smislu pojma »starih pravica« S. Radić je isticao da je »u hrvatskom i srpskom narodu ostala živa svijest, da su svi ljudi jednaki kao ljudi i da se razlikuju samo po svojim ličnim osobinama i manama«.⁹⁵

III. SHVAĆANJA O MJESTU I ULOZI SELJAŠTVA U POLITIČKOM ŽIVOTU

1. Narod (seljaštvo, puk) — gospoda; pučka politika — gospodska politika

Na temelju takvih ideja za koje su vjerovali da čine osnovu pogleda na svijet cijelog seljaštva, braća Radić su nastojala okupiti seljaštvo u borbi za poboljšanje njegova društvenog položaja. Taj su rad započeli na idejnom

⁹⁴ Usp. A. Radić, Narod, SD I, 103 i d.; usp. S. Radić, Što hoćemo?, *Hrvatska Misao* 1/1897, 3—4; isti, Hrvatski ideali, *Novo Doba* 2 (1898), 53 i d.; isti, Narodni pokret u Hrvatskoj 1903, Zagreb 1903.

U Osnovi za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu (SD I, str. 7, 9 i 10, Zagreb, 1936) A. Radić piše da je upravo uvjerenje naroda da su svi ljudi jednako vrijedni i da svi imaju jednaka prava, koje čini jedan od osnovnih elemenata narodne kulture (narodnog običajnog prava i morala), nasuprot uvjerenju »gospode« da su oni, kao »gospoda«, vredniji od naroda i da zbog toga imaju veća prava od naroda, da ih narod mora slušati i pokoravati im se, koje čini jedan od osnovnih elemenata grčko-rimske kulture, odn. evropske civilizacije, koju su »gospoda« zbog toga vrlo brzo prihvatila, uzrok jazu između naroda i »gospode«, narodne kulture i evropske civilizacije. Zato narod treba, po mišljenju A. Radića, čuvati svoju, narodnu kulturu »srca« (usp. nap. 79), dok kulturu »uma« kao tekovinu cijelog čovječanstva treba primati od drugih naroda. T. Išek (usp. bilj. 34, str. 90) piše da je osnovna razlika između »gospode« i »naroda«, po mišljenju A. Radića, različita kultura, ali ne analizirajući u čemu je, po mišljenju A. Radića, razlika između te dvije kulture, dolazi do zaključka da A. Radić želi graditi svoj cijeli socijalni i nacionalni program na elementima »autohtone kulture hrvatskog naroda«, čak »seljačke kulture svakodnevnog života«.

⁹⁵ S. Radić, Hrvatski ideali, *Novo Doba* 2, 53.

Jedna od odlika seljaka, pisao je on kasnije, jest i u tome što je »u velikoj tisućljetnoj patnji postao strpljiv, postao sposoban, da razumije svačiju patnju i teškoću i radničku i građansku i činovničku. Seljak je dakle postao sposoban, da shvati čovječanstvo, to jest da bude pravedan prema svakom staležu i da ne želi nad nekim gospodovati niti silom niti prevarom. Prema tomu seljaštvo je najčvršći temelj za svaku političku organizaciju, a u državama, gdje je seljaštvo u ogromnoj većini, seljaštvo je jedini temelj za pravu i zdravu narodnu državnu politiku.« (S. Radić, Hrvatska seljačka stranka i ujedinjena demokracija, *Božičnica* za 1928, 119—120).

planu, da bi ga zatim prenijeli i na politički teren. Po riječima Lj. Vuković-Todorović, »ideološka baza hrvatskog seljačkog pokreta je ponikla izvan politike. Borba za vlast nije bila sama sebi cilj. Ali se bez zadobijanja vlasti nije mogla ostvariti idejna podloga. Rad na kulturnom i ekonomskom polju, na socijalnom i nacionalnom oslobođenju ne bi, bez političke organizacije doveo seljake do vlasti. Sama ideologija uspjela je tek kada ih je postavila u političke okvire.«⁹⁶

Slijedeći logiku povijesnog razvoja, onako kako su ga ona shvaćala, braća Radić su zaključila da seljaštvo, kao »peti stalež«, »dolazi na red« da preuzme vlast. Po riječima S. Radića »prirodni razvoj najnovije evropske povijesti« uvjerava da »kod nas Hrvata samo seljačka stranka može biti prava i glavna narodna predstavnik. Politički naime razlog jest u tome, da stare političke faktore zamjenjuju novi. Plemstvo i svećenstvo zamjenjuje 'treći stališ' ili građanstvo, a sa ovim se danas usporedo otimlje o političku vlast 'četvrti stališ' ili radništvo.« Kod Hrvata, nastavlja on, nema ni pravog građanstva, ni pravog radništva, pa oni ne mogu biti najvažniji faktor u društvenom, a posebno u političkom životu.⁹⁷

Neminovnost dolaska seljaštva na vlast S. Radić dokazuje i ovim argumentima: »upravo dubokim i svestranim proučavanjem povijesti sociološkom metodom, dolazimo do nepokolebivoga uvjerenja, kako u modernoj državi mora nastati, a već i nastaje još veći preokret, nego što je bilo priznanje ravnopravnosti trećemu staležu — građanstvu — veći dapače, nego što je sudjelovanje, pa i odlučivanje u zakonodavstvu i u vladi četvrtoga staleža, radništva. Peti ili jednostavno zadnji stalež, seljaštvo, javlja se također i mora se pojaviti i to ne samo pod vodstvom staleža drugih, nego i kao posvema samostalni, kao posve novi politički faktor. To je i posve naravski. Seljaštvo naime uza sve svoje nedostatke, koji ga do sada učiniše naprosto nesposobnim za sudjelovanje u zakonodavstvu i državnoj upravi, ima i takve vrline, koje dobivaju što dalje, to veću važnost u suvremenoj državi, koja je u prvom redu sve to više kulturna i gospodarska organizacija.«⁹⁸

Objašnjavajući zašto je seljačka stranka za pučku (narodnu) politiku, A. i S. Radić kao jedan od razloga ističu i iskustvo prosvijećenih naroda, kod kojih se politika razvija tako da državna vlast sve više prelazi iz ruku gospode na narod. Tako i A. Radić zaključuje: »I tako, gledajući samo po svietu dolazi čovjek lako na misao, da su sada na redu seljaci, da i oni dobiju pravo, slobodu i vlast, tako da će napokon u politici imati rječ i u svojoj ruci državnu vlast čitav narod.«⁹⁹ Dakle u budućnosti vlast neće pripadati samo jednom staležu, pa ni seljaštvu, nego čitavom narodu koji će organizirati svoju državu prema potrebama čitavog naroda. No kako većinu hrvatskog i drugih

⁹⁶ Lj. Vuković-Todorović, n. dj., 8.

⁹⁷ S. Radić, K osnivanju Hrvatske seljačke stranke, *Hrvatska Misao* 10/1904, 585—586.

⁹⁸ S. Radić, *Državna i narodnostna ideja*, 558.

⁹⁹ Hrvatska Pučka Seljačka Stranka, A. Radić, *SD VII*, 35; usp. R. Herceg, *Seljački pokret u Hrvatskoj*, Zagreb 1923, 18—19, 24; N. Matanić, *Zadaća petoga staleža*, *Seljačka prosvjeta* 1929, 101.

»seljačkih« naroda čine seljaci, država će biti organizirana najviše u skladu s njihovim interesima. Da bi se to ostvarilo, moraju na tome organizirano raditi seljaci, ali njima se trebaju pridružiti (jer su sami preslabi) i drugi dijelovi naroda, odn. kako to kaže A. Radić, puk, jer puk je po njegovu shvaćanju prije svega socijalna kategorija koju čine svi oni koji žive od svoga rada i ne sudjeluju u političkoj vlasti. Tako on puk izjednačuje s pojmom naroda kao socijalne kategorije. Rjeđe govori o puku kao o političkoj kategoriji, koja u državi stoji nasuprot vladajućem sloju. S. Radić daje pojmu puka prije svega političko značenje. Za njega je »puk ona zajednica svih društvenih skupina, koja nastaje zajedničkom pokornošću državnoj vlasti. Zato eto vidimo, da u puk ne spadaju samo seljaci, nego i trgovci, tvorničari i bogati građani, pa i činovnici. Dapače činovnici po svojoj pokornosti kao da su najizrazitiji dio puka. [...] Zato se u sociološkom smislu i veli, da je puk zajednica između ljudi u jednoj te istoj državi, koliko ta zajednica nastaje pod pritiskom državne sile i koliko se može očitovati u nekim uredbama, kao sloboda štampe, slobodnim sastajanjem i slobodnim udruživanjem [...] Puk je dakle prema državi u istom odnošaju, kao posljedica prema uzroku: istom tamo gdje je država nastaje puk; puk je dakle čisto politički pojam.« Po njegovu mišljenju, rod i pleme koji su postojali prije nastanka države, u državi postaju staleži. Svi »osim vladajućeg plemena, dotično vladajućeg staleža, postadoše neka politička zajednica barem u nevolji, postadoše puk.«¹⁰⁰

U suvremenom društvu, po mišljenju A. i S. Radića, nasuprot seljaštvu, puku, narodu stoje gospoda. U negativnoj definiciji gospoda su svi oni koji nisu narod, puk. Razlika između gospode i naroda nastaje, po A. Radiću, kao što je već rečeno, na razlici kultura. No, ta je razlika samo općenita. U pokušaju preciziranja pojma gospode ideolozi seljačkog pokreta našli su se pred sličnim teškoćama kao i kod određivanja pojmova narod — seljaštvo — puk. Tako se i pojam gospode ne pojavljuje kao jedinstven pojam, nego u nizu nijansi. Različito shvaćanje tog pojma imalo je i različite posljedice u programatsko-stranačko-političkom smislu. Sva »gospoda« nemaju iste oznake po kojima se razlikuju od naroda.

Jedna od razlika između naroda (puka) i gospode, po shvaćanju A. Radića, jest u tome što su gospoda većinom školovana. No, ovdje se ne radi primarno samo o formalnim razlikama u stupnju naobrazbe, nego o različitim sadržajima svijesti koja iz toga proizlazi. »Školana gospoda i neuki seljački narod«, pisao je Antun Radić, »to je velika razlika. [...] Može se reći,

¹⁰⁰ Stjepan Radić, *Državna i narodnostna ideja*, 564.

Razmatrajući pojam naroda i narodnosti prema zapadnoevropskom iskustvu i shvaćanju, gdje je »shvaćanju naroda temeljem politički pojam puka, a shvaćanje narodnosti čisto pravni pojam državljanstva«, S. Radić zaključuje: »Zapadna Evropa daje nam najsavršeniji primjer, kako država najprije stvara puk, a onda od puka narod. Samo tu treba odmah naglasiti, da je puk čisto politička, dotično državna tvorba, dok narod stvarati nije kadra ni jedna državna vlast sama po sebi, što se dovoljno vidi već iz naglašenoga temeljnoga obilježja kao moralne i kulturne zajednice. Ali zato država može razvoj jedne narodnosti izdašno podupirati, dotično smetati, i to obično na korist jednog narodnosti, a na štetu više njih.« (Isto, 658).

da gospoda imaju svoj svijet, a neuki narod svoj svijet; gospoda misle na ono što su čula i učila u školi, a narod misli na svoje potrebe. Gospodi je puna glava mnogih stvari, za koje neuki seljak i nezna; a isto tako muči seljaka mnoga stvar, za koju gospoda ne znaju.« Pod »gospodskom masom« S. Radić razumijeva onu gospodu koja imaju samo ograničeni intelektualni interes (čitaju samo novine, i to tuđe). »Naša gospoda nisu dakle lopovi, hulje, izdajice itd. nego su to obične neznalice, naduvenci, koliko im se da, dangube, svadljivci i — stolnoravnateljski ljudi.«¹⁰¹

Postoje »prava gospoda« i ona koja takva nisu, ima bolje i lošije gospode. »Prava gospoda« su bila »pokvarena gospoda« (gospoda u pravom, tj. lošem smislu). Drugi dio gospode imao je različite pozitivne oznake, »domoljubna«, »rodoljubna«, »narodna« gospoda.

Između naroda (seljaštva, puka) i gospode (odnosno između »pokvarene« i »dobre gospode«) po shvaćanju A. Radića graničnu točku čini vlast, ili točnije rečeno, shvaćanje vlasti, način kako se ona iskorištava. »Politika kakva-god bila i gdje-god bila«, pisao je on, »svagda se vrti oko pitanja: Tko ima vlast i tko će imati vlast? Tu je ovo glavno: tko smije utjerivati poreze i daće, tko smije zatvoriti i pustiti, tko smije kazniti i pomilovati, tko smije zabraniti i dopustiti, jednom riječju: tko smije i može dati ili ne dati čovjeku da živi!« On zatim nastavlja: »Odgovor na ovo pitanje — to je ono razkršće, gdje se pučka politika odvaja od gospodske i ide svojim putem.« Od starine su se u svim državama razlikovala »gospoda« i »puk«, i to tako da su gospoda uvijek imala više prava.¹⁰² Pod gospodom se, kaže A. Radić, obično misli na one koji ne rade fizičke poslove, bolje žive od drugih, učeniji su i pametniji. Protiv takvoj gospodi nema on ništa protiv, »pače im daje svaku čast i poštenje«. Ima međutim, nastavlja on, »drugačije gospode, — i to su ona gospoda, na koju »Dom' krivo gleda i vazda će gledati. To su ljudi koji misle, da njima narod mora služiti, da ih mora slušati, pokoravati im se i poštovati ih — samo zato, što su oni gospoda; oni misle, da imadu takvo nekakvo *pravo*, a narod da ima takvu *dužnost*, pa da nisu narodu dužni dati nikakvoga drugoga *razloga* za svoje čine i za svoje vladanje — ništa osim toga, što su oni gospoda.« Takva »prava gospoda — to su ljudi, koji hoće imati pod sobom i oko sebe roblje: bez volje i razuma. Pazite: Nije toj gospodi dosta to, što mogu prisiliti narod na pokornost. O, ne! Nasilnika ima i među narodom. Nego gospoda hoće da imaju baš *roblje*, koje se *dragovoljno* pokorava i klanja svakoj gospodskoj volji; oni hoće, da narod vjeruje, da gospoda imadu *pravo* to tražiti. Ovakva gospoda mogu biti samo tuđinci i potuđinčeni ljudi.«¹⁰³ Kraće rečeno, prava gospoda su oni ljudi »koji misle, da se

¹⁰¹ A. Radić, Briga za narod, SD IV, 178. S. Radić, Gospodska masa i seljačka inteligencija, *Hrvatska Misao*, sv. 10, g. IV, Zagreb 1905, 467, 473.

¹⁰² A. Radić, Pučka politika, SD IX, 191—192.

¹⁰³ A. Radić, SD V, 9—10. T. Išek, Seljaštvo Hrvatske, 86, piše da A. Radić razlikuje »gospodu« od »puka« samo po tome što ona imaju vlast, ne spominjući razliku o kojoj govori A. Radić između »loše«, »prave gospode« i »poštene«, »rodoljubne« gospode.

rođenjem ili školovanjem, ili bilo kakvim odjeljenjem od puka može steći i dobiti pravo, da budeš nad pukom, da mu budeš gospodar.«¹⁰⁴

Objašnjavajući glavna pitanja u vezi s programom i obilježjima Hrvatske pučke seljačke stranke, A. Radić 1905. ovako označava gospodu:

»Gospoda su ljudi, koji priznaju i vode tako zvanu gospodsku politiku.«
»Svi kaputaši i svi školani nisu gospoda, jer svi ti ne priznaju gospodske politike.« A »gospodska politika jest ona politika, koja priznaje gospodi pravo i dopušta im, da vladaju nad pukom i da samo gospoda vode politiku i vladaju celom državom.«¹⁰⁵

Svi nedostaci, sve oznake »gospode« dolaze do izražaja u tzv. »gospodskoj politici«. Osnovno određenje gospodske politike dolazi iz uvjerenja gospode da vlast pripada samo njima, a iz toga dalje slijedi uvjerenje o pravu gospode da politiku vode prema svom vlastitom nahođenju, po pravilu u vlastitu korist.¹⁰⁶ Prema A. Radiću tri su glavna razloga zbog kojih se održava gospodska vlast: 1. navika, običaj, tradicija, uhodani red stvari; vjerovanje da će onaj koji je imao vlast jučer imati vlast i sutra; 2. vlast imaju oni koji imaju znanje, koji su prosvijećeni, a znanje i prosvijećenost pripadaju za sada samo gospodi; 3. gospodsku vlast podržava i imetak.¹⁰⁷

Pet je osnovnih obilježja gospodske politike: vlast, sila, eksploatacija, nesloboda i povlastice.¹⁰⁸ U razvoju gospodske politike postoje dva glavna razdoblja. Prvo razdoblje je razdoblje stare ili konzervativne gospodske politike, koje počinje u vrijeme odvajanja gospode od puka i razvijanja staleškog sistema. Za staru gospodsku politiku karakteristično je da je imala punu vlast nad stvarima i nad ljudima, i to u fizičkom i duhovnom pogledu. Takva politika je s vremenom postala nesnosna, jer je smetala razvoju gospodarstva i onemogućavala duhovnu slobodu ljudi. Protiv takve politike počela su se najprije buniti sama neka gospoda, u prvom redu »školani ljudi«. Nova gospoda, građanstvo, postepeno su nadvladala staru. Prekretnicu je označila Francuska revolucija, nakon koje u Evropi nastaje razdoblje nove, »liberalne« ili »prave gospodske politike«. U Hrvatskoj to razdoblje počinje sredinom XIX st. (1848).¹⁰⁹

¹⁰⁴ S. Radić, K osnivanju, str. 205.

¹⁰⁵ A. Radić, SD XVIII, 36.

Đ. Basariček je kasnije taj problem objašnjavao na ovaj način: »Socijalno dijeli se društvo ne prema imovinskoj tablici, ne prema bogatstvu i siromaštvu, nego prema tomu, da li spada grupi onih, koji su na vlasti, pa makar i kao njihov skutonoša.« U skladu s takvim shvaćanjem »jedni su gospodujuć, vladajuć, to su većinu tuđinci, drugi su vladani. Puk, narod, to su domorodci, paori, kmetovi, graničari.« Po takvoj njegovoj podjeli »građani spadaju među gospodu, živu dođuše bolje od seljaka, oni su često po imovini kudikamo slabiji od seljaka.« (Đ. Basariček, Konac jedne laži. Zagreb, 1924, 51.) Uočljiva je razlika u shvaćanjima A. Radića i Basaričeka o tom problemu!

¹⁰⁶ Usp. Vuković-Todorović, n. dj., 124—127.

¹⁰⁷ A. Radić, Pučka politika, SD IX, 206—207.

¹⁰⁸ Isto, 191 i d.; Usp. Vuković-Todorović, n. dj., 127.

¹⁰⁹ Usp. nap. 102, 191 i d.

Praveći usporedbu između stare, konzervativne i nove, »liberalne« (»prave«) gospodske politike, A. Radić dolazi do ovih zaključaka:

1. U pogledu vlasti nema bitne razlike između stare i nove gospodske politike. Kao i stara, tako i nova gospodska politika, svu vlast daje samo gospodi. Ranijoj gospodi, plemstvu i svećenstvu, pridružila su se nova gospoda, »školani ljudi, osobito pravoznanci, pa pisci i novinari«. Novoj gospodi pridružili su se mnogi građani, kojima stara politika nije davala dovoljno slobode za trgovačke i tvorničke poslove. »I tako je politika došla u ruke ovoj novoj gospodi i novim bogatašima, tj. tvorničarima ili fabrikantima i novčarima.« Dok se stara gospodska politika zasnivala na volji gospodara, nova (njeni »pravoznanci«) razradila je bezbroj zakona, koji se stalno mijenjaju, koji su napisani jezikom koji narod ne razumije. »I baš ovi toliki i tako napisani zakoni — oni su uzrok da je nova politika prešla posve u gospodske ruke, tako da nije previše rečeno, ako se kaže, da je nova politika postala kao neka tajna gospodska čarolija, koje nitko ne razumije.« Na taj je način u glavnoj stvari, u pitanju vlasti, sve ostalo po starom, jer »ostali narod osim gospode, tj. puk nema ni u novoj gospodskoj politici nikakve riječi već zato, što prosto ništa od toga ne razumije«.

2. Nova je gospodska politika u pogledu sile još gora od stare. Istina, nova politika ukinula je ranije drastične tjelesne kazne, ali je stvorila »strašnu državnu silu«, vojsku, policiju, tamnice, sve sa zadatkom da se brane te kovine nove gospodske politike. Tako se ni nova gospodska politika ne može održati bez sile.

3. Po staroj gospodskoj politici gospoda su živjela od »narodnih žuljeva«. Nova gospodska politika u tom pogledu »nije ni malo bolja, ako nije gora«. To je uvjetovano time što nove gospode ima više, zbog čega su povećani tereti na narod, a uz to dolaze veliki izdaci za vojsku i druge terete. Narod za te terete nitko i ne pita, konstatira A. Radić.

4. Stara gospodska politika gušila je svaku slobodu, a nitko nije ni pomišljao da bi puk mogao imati kakvu slobodu. Nova gospodska politika ne daje ništa više slobode. Stara politika spaljivala je krivovjerne knjige, a nova posebnim zakonima zabranjuje nepoćudne knjige i novine. I stara i nova politika sudi one koji drukčije misle i koji bi »drugi red htjeli«.

5. Stara politika priznavala je nekim staležima posebne privilegije. Njih ni nova politika nije posve dokinula.

Ukratko, »i tako se može reći, da se u glavnoj stvari nova gospodska politika od stare ne razlikuje. Jedna i druga daje na koncu vlast samo gospodi, a da se vlast uzdrži, služi se jedna i druga silom (sve po zakonu i prema potrebi), kao što jedna i druga prisvaja sebi neograničeno pravo gospodariti narodnom imovinom i sprečavati i zabranjivati nepovoljne joj čine, pače i misli. Temelj je jednoj i drugoj isti: misao, da su gospoda za vladu narodu.«¹¹⁰

---

¹¹⁰ Isto.

A. Radić dalje posebno izdvaja još tri loše karakteristike gospodske politike: 1) puk se, otkad je gospode, uvijek tužio da ga gospoda »zametavaju, da do njega ništa ne drže«. Pod novom gospodskom politikom »u toj stvari je gore, nego što

Antun Radić je osim loših, u novoj, buržoaskoj, politici uočavao i pozitivne elemente, od kojih su najvažniji ovi: a) nova je politika unaprijedila znanost i prosvjetu, mada nije mnogo učinila za pučku prosvjetu; b) usavršen je promet u svijetu; c) učinjen je ipak napredak »i u pravoj političkoj misli«, što je olakšalo put pučkoj politici. Nova je politika doduše vlast ostavila samo gospodi, a kako je svakim danom nove gospode sve više »tako politička vlast naravski i sve po-malo prelazi u ruke onom, komu jedino pripada: *cielomu narodu*.« Put takvoj politici, demokratizaciji, utrt je i time što se političke stvari sve manje skrivaju pred narodom, jer se o njima sve više javno raspravlja, te su tako sve manje stvar »gospodskog spletkarenja«. ¹¹¹

Nasuprot gospodskoj politici, nasuprot politici nove »liberalne« gospode, tj. nasuprot »pravoj gospodskoj politici« treba staviti pučku politiku, a to je glavni cilj seljačke stranke. Pučka politika »jest ona politika, koja ne priznaje, da gospoda imaju pravo vlasti nad pukom, niti da samo gospoda imaju pravo vladati cielomu državom.« ¹¹² Pučka politika traži »da se gospoda imaju odreći i same misli, da imaju nekakvo pravo vladati nad pukom, pa i proti njegovoj volji. Ili još drukčije i kraće: Pučka politika ne priznaje gospode niti ikakvih gospodskih prava.« ¹¹³ Nasuprot misli da samo gospoda imaju pravo vladati »treba postavljati i širiti novu političku misao, na ime: da vlast ima čitav narod, dakle i puk, a proti staromu političkomu redu i uredbama, koje gospodi dopuštaju dosta samovolje, treba tražiti novi politički red i nove uredbe, po kojima narod daje zakone, a službenici su pod pazkom ili pod kontrolom naroda. U jednu rječ: proti staroj gospodskoj politici treba postaviti cijeli program pučke politike.« ¹¹⁴ Misao o pravu naroda po riječima A. Radića, »treba uvesti u sav narod tj. puk, u sve staleže bez razlike, među

je bilo za vlade stare politike«. Ranije su gospoda imala »očinski«, »pastirski«, odnos prema puku, po čemu je »puk stado, a gospoda pastiri«. Nova gospoda, »liberalci«, zadržala su vlast i gospodstvo nad pukom, ali ne i dužnost da se o njemu brinu, polazeći od načela da se svatko brine za sebe. Osnovno načelo »liberalne« politike jest sloboda, ali ono je zlo »bez prava i pravica«. Naime, liberalna politika »postavila je slobodu nad svako pravo, osim nad ono, koje se nalazi u liberalnim zakonima, tj. u novim zakonima, koje su stvorila gospoda«. U tim zakonima, međutim, nije zapisano svađije pravo, »za puk barem mi nalazimo u tim zakonima vrlo malo prava«; 2) u jednom pitanju se položaj seljaka u »liberalnoj« politici pogoršao u usporedbi s razdobljem konzervativne politike. Naime, »stara su gospoda imala s narodom barem toliko, koliko dobar gospodar sa svojim blagom«. Nova gospoda još više su se udaljila od seljaštva svojom naobrazbom i životnim standardom; 3) »Treća i najveća pogreška nove gospodske politike jest što se zadovoljava prividom (»obsjenom«) umjesto suštinom, a što se očituje u tvrdnji da vlada narod, da se vlada po narodnoj volji.« (Isto, 202—203.)

¹¹¹ Isto, 199—203; usp. A. Radić, Prva rječ, SD, 72 i d. Išek, Seljaštvo u Hrvatskoj, piše o nekim karakteristikama »stare« i »nove« gospodske politike, po shvaćanjima A. Radića.

¹¹² A. Radić, SD XVIII, 36.

¹¹³ A. Radić, Pučka politika, SD IX, 206; usp. str. 208; usp. A. Radić, Pučka vlada, SD IX, 134.

¹¹⁴ A. Radić, Pučka politika, SD IX, 207.

kojima je opet najmnogobrojniji seljački stalež. Mjesto potajne gospodske politike treba voditi javnu politiku pod imenom najnarodnijega i najvrednijega staleža seljačkoga.«¹¹⁵

Nasuprot gospodskoj, »aristokratskoj politici«, u kojoj je narod samo objekt, treba, po uvjerenju ideologa HPSS stavljati pučku, demokratsku, socijalnu politiku, u kojoj je narod, puk, subjekt politike.¹¹⁶

2. Zašto je seljačka stranka narodna, a ne staleška stranka?

Ideološku osnovu seljačkog pokreta A. Radić je, kao što smo vidjeli, izgradio na svom shvaćanju narodne kulture i njene opreke prema gospodskoj kulturi, »civilizaciji«. Grčko-rimska kultura, po njegovim riječima, »dugo je neograničeno gospodarila, dugo je trebalo, da joj se tko usudio prigovoriti«. No, u Evropi se »stao drmati stari red«, a uredbe na kojima je taj red počivao sve su se više počele uspoređivati s narodnom kulturom, narodnim mišljenjem. Tako se sve više počelo govoriti o narodnoj kulturi, za koju se dugo smatralo da uopće ne postoji. Grčko-rimska kultura je »ne samo prestala biti jedinim mjerilom vrsnoće, već je došla — da tako kažemo — na optuženičku klupu«. Nitko ne smatra, naglašava A. Radić, »da se ta kultura mora bezuvjetno osuditi, ali se nastoji, da se između nje i evropskih naroda, uredi računi. [...] Tek onda, kad na strani gospode nestane prezira, a na strani naroda mržnje, kojoj više neće biti razloga, moći će čitav narod složno raditi. [...] To je zadaća i cijelj narodoznanstva. Ne mislimo, da će posao, i po tom pomirba gospode i naroda, tj. različitih interesa, biti skoro gotova, da će se te kulture skoro izravnati. No to je naš cijelj.«¹¹⁷ To je, po shvaćanju A. Radića, i cilj pučke politike. Ta politika, kao suprotnost gospodskoj politici, nije zamišljena kao vladavina puka protiv ili mimo gospode. Pravo vladanja cijelom državom (tj. posjedovanje vrhovne vlasti, što znači »davati zakone te određivati i paziti, da se zakoni održavaju«) ima »čitav narod tj. gospoda i puk zajedno«.¹¹⁸ Označavajući kao jedan od najvažnijih ideala »društvenu i političku jednakost puka, prostora naroda sa 'školanom' gospodom«, S. Radić je o odnosu 'gospode' i naroda 1898. pisao: »Ne radi se naimo o tome da se narod pogospodi, nego da se gospoda ponarode.« Intelligencija se, objašnjavao je on, u ilirskom pokretu vratila »k narodnoj rieči«, a sad treba da se vrati »k narodnoj misli«. Gospoda su smatrala da samo ona mogu učiti narod, a »od sada treba da znadu i od naroda učiti«.¹¹⁹ Objavljavajući temeljnu programatsku orijentaciju časopisa *Hrvatska Misao* i *Novo Doba* on 1897. ističe da je na prvo mjesto stavljao zahtjev: »unutrašnje narodno jedinstvo, koje se ima postići tako, da intelligencija iskreno uzljubi puk, a puk da trajno povjeruje intelligenciji; ili drugim riečima: da i

¹¹⁵ A. Radić, Prva rieč, SD VII, 77.

¹¹⁶ S. Radić, Hrvatska pučka seljačka stranka, *Hrvatska Misao*, sv. 4, g. IV, Zagreb 1905, 173.

¹¹⁷ A. Radić, Osnova, SD I, 15—16; usp. isti, Kako čovjek postaje čovjek, SD VIII, 71—73. Gledište je A. Radića da se ne smije ograđivati od svijeta i protiviti se napretku, nego treba nastojati »da zlo, koje dolazi s napredkom drugačije uklonimo ili barem umanjimo«. (A. Radić, Prosvjeta kviri narod, SD XII, 265—266).

¹¹⁸ A. Radić, SD XVIII, 36.

¹¹⁹ S. Radić, Hrvatski ideali, *Novo Doba*, Prag, 1898, 10.

naša ‚gospoda‘ postanu sastavni organski dio naroda, a naš ‚narod‘ (seljačtvo) da spozna, kako mu nema ni života, a kamo li napredka, dok se u istinu samo seljačtvo bude smatralo narodom«. Ističe da se za njega politika, kao narodni posao ne može zamisliti »bez uzvišenih ideala, od kojih sam za prvi držao, a i danas držim, spomenuto naše *narodno unutrašnje jedinstvo*, dotično njegovu logičnu i neizbježivu posliedicu, *društvenu jednakost* seljaka sa gospodinom i *narodnu ravnopravnost* gospodina sa seljakom«. ¹²⁰

Cilj tzv. pučke politike nije dakle bio da se vlast oduzme gospodi nego da se da i seljacima. Protivnici A. Radića nerijetko su ga smatrali (i optuživali) buntovnikom, koji buni puk protiv gospode, koji poziva na socijalni nemir. A. Radić nije bio revolucionar. Svojim kritičarima on je odgovarao da seljačka stranka ne tvrdi da su samo seljaci narod i da samo oni mogu i moraju voditi politiku, jer se u programu stranke kaže: »da su seljaci i gospoda zajedno narod, pa upravo zato zahtieva, da i seljaci dobiju rječ i pravo u politici«. Odbijajući prigovore da seljačka stranka želi razdijeliti seljaštvo od gospode i građanstva, A. Radić je odgovarao da je »naprotiv istina, da program pučke seljačke stranke kaže, da gospoda imaju bez straha pristupiti k najvećem dijelu naroda, k seljačtvu; i tako od gospode i puka stvoriti jedan narod hrvatski«. ¹²¹

Među objašnjenjima zašto se HPSS zove seljačkom kao jedan od razloga navodi se upravo želja da se ostvari jedinstvo naroda. Tu se konstatira da je kod Hrvata mnogo veća razlika između seljaka i gospode, nego kod mnogih drugih naroda, te se zaključuje: »Tomu je trebalo jednom učiniti kraj, ako hoćemo da se do vieka ne budemo dielili na dvoje: na ‚gospodu‘ i na ‚puk‘, nego da od gospode i puka postanemo jedan narod.« ¹²² Kako je puk u osnovi seljaštvo, to se u izmirenju puka i gospode u prvom redu radi o izmirenju seljaštva i gospode, jer »mi puka bez seljaka nemamo, — nema dakle ni pučke politike bez seljaka. Hoćemo li dakle pučku politiku, — treba da jednim mahom preskočimo onaj jaz, koji dieli gospodu od seljaka, treba da se gospoda počnu osjećati, da su sa seljacima jedno, — trebalo je u jednu rječ: da od gospode i seljaka postane jednom *narod*. A bez seljačke politike, u kojoj je na prvome mjestu seljak i opet seljak, ne bismo do toga nikada došli.« ¹²³

Seljačka stranka se, dakle, nije pojavljivala s ekskluzivnim programom zaštite seljačkih interesa, ona je rješenje problema »petog staleža« gledala kroz rješavanje problema cijeloga naroda. Ona je počinjala od »staleške« os-

¹²⁰ S. Radić, Da se razumijemo ili Pokret — natražke, *Hrvatska Misao*, sv. 9, g. III, Zagreb 1904, 503.

¹²¹ A. Radić, Ne razumijemo!, SD IX, 116.

Takva njihova shvaćanja su se zasnivala na iluziji da se »gospoda« mogu nagovoriti, natjerati zakonitim putem (kada seljaci steknu, nakon dobivanja općeg prava glasa, većinu u saboru) da podijele vlast sa seljaštvom i ostalim slojevima naroda, tj. oni su i pored vrlo oštire i vrlo često domišljate kritike sistema buržoaske vlasti i ekonomskog kapitalističkog sistema, težili sporazumu s tom »novom« gospodom.

¹²² A. Radić, SD VII, 36.

¹²³ Isti, Pučka politika, SD IX, 211; usp. Lj. Vuković-Todorović, n. dj., 127—130.

nove, ali je željela da prijeđe staleške okvire i postane općenarodna. Njeni ideolozi, braća Radić, smatrali su da takve ideale može ostvariti samo seljačka stranka. »Prema tome«, pisao je S. Radić 1904, »nijedna naša stranka nema, a i ne može imati staleške jezgre, jer osim seljačtva pravoga staleža kod nas i nema. A stranka bez staleške jezgre, to znači stranka bez realne, bez zbiljske podloge, stranka bez obzira na obće životne potrebe, stranka pod vječnim uplivom maljušnih interesa pojedinih osoba, pojedinih klika i takvih društvenih skupina, koje su poput preživjeloga plemstva više kaste, nego staleži. Ako dakle još za vremena hoćemo imati *tako* jaku stranku, koja će svojim *razborom* i svojom *snagom* moći uzakonjena prava obraniti i opravdane naše potrebe i težnje uzakoniti, valja nam organizirati *narodnu* stranku, a to je naše seljačtvo.«¹²⁴

Osnovne značajke svog programa HPSS je sadržavala već u svom nazivu. Ukratko ću se zadržati na objašnjenju značenja pojedinih pojmova u nazivu stranke, jer će ta objašnjenja pokazati kako je HPSS, po shvaćanju svojih ideologa, mogla biti ujedno seljačka i općenarodna stranka, te kakva je trebala biti njena uloga i uloga seljaštva u cjelini.

Oznaka »hrvatska« u nazivu HPSS znači da je ona »prvo narodna, i to hrvatska i slavenska, a drugo državnopravna stranka«. Ona je »narodna hrvatska« jer »ima pred očima hrvatski narod, u kojem zahtieva pravo i za hrvatski puk«, ona je narodna »jer vidi i znade, da svaki narod ima ne samo svoj jezik, nego i posebni svoj način življenja i mišljenja«; ona time iskazuje »da smo po imenu i po govoru i po domovini Hrvati«, pri čemu se ima na umu »da ni seljaci, ni radnici, ni građani, ni ostala gospoda nisu sami za sebe hrvatski narod, nego da istom svi staleži zajedno sačinjavaju narod u pravom smislu te riječi«. »Tu odmah treba spomenuti i to, da je naše hrvatsko ime i naš hrvatski jezik glavno vanjsko obilježje ili znak naše hrvatske narodnosti.«¹²⁵

U nazivu »hrvatska« sadržana je i slavenska misao i slavensko bratimstvo, koje ima svoje kulturne, političke i gospodarske dimenzije.¹²⁶

Napokon, oznaka »hrvatska« označava i državnopravno usmjerenje stranke, a što se prije svega očituje u tome što stranka priznaje, »a zahtieva, da to i drugi priznaju, naime: da hrvatski narod ima pravo stvoriti svoju državu«. Državnopravno obilježje očituje se ne samo u tome što traži pravo hrvatskog naroda na svoju domovinu (jer to pravo »po naravi ima svaki narod«), nego i u tome što stranka »traži, da i druge, osobito susjedne države, priznaju ono hrvatsko državno pravo, koje su Hrvati već imali, tj. staro povjestno ili historijsko državno pravo.«¹²⁷

¹²⁴ S. Radić, K osnivanju hrvatske seljačke stranke, *Hrvatska Misao*, sv. 10, g. III, Zagreb 1904, 585—586. Usp. R. Herceg, Seljački pokret u Hrvatskoj, 34—35; isti, Nemojmo zaboraviti, 49—50.

¹²⁵ Glavne misli Hrvatske Pučke Seljačke Stranke, A. Radić, SD VII, 26—27; Tumač k programu ili što hoće Hrvatska Pučka Seljačka Stranka, isto, 80.

¹²⁶ Usp. isto, 27—31, 106—112.

¹²⁷ Usp. isto, 31—34, 80—82, 101—106.

Oznaka »pučka« u nazivu stranke proizlazi otud što je »glavna njezina pomisao to: da i puk, ili kako se još kaže: narod, ima pravo u državi odlučivati po svojem mišljenju i po svojim potrebama«. Ta oznaka znači »po prilici isto, kao da velimo narodna stranka«. U »Tumaču« uz program HPSS god. 1908. ističe se da bi stranka uzela naziv »narodna«, ali to ne čini, jer već postoji Khuenova Narodna stranka, koja je zloupotrijebila taj naziv i postala omražena. »Riječ puk znači sav narod, osim najviših činovnika, velikaša i kapitalista. Prema tome naša stranka kao pučka, skuplja i brani sav narod osim takve gospode [...].«¹²⁸

Naziv »seljačka« glavna je oznaka stranke, pa i njen skraćeni naziv (»seljačka stranka«) najsžetije objašnjava njeno osnovno obilježje. Budući da najteže osjeća sve nedostatke dotadašnje politike, »seljački će se narod najlakše složiti i stvoriti političku stranku«. Riječ »seljačka« u nazivu stranke, prema »Tumaču«, ima političko, gospodarsko i društveno značenje. Političko značenje naziva podrazumijeva da »seljački stalež, kao ogromna većina hrvatskoga naroda« treba dobiti svu vlast u općinskom vijeću, županijskoj skupštini i saboru. U gospodarskom značenju naziv seljačka stranka ima isto značenje kao »poljodjelska stranka«. U tom značenju stranka obuhvaća »i jakoga gazdu, i sitnoga gospodara, i poljskog radnika, tj. čitavo poljodjelsko stanovništvo, sve one naše ljude, koji zemlju ili sami svojim rukama obrađuju ili im kod toga još tko pomaže«. K seljačkoj stranci »u gospodarskom smislu spadaju svi oni staleži, koji ne mogu živjeti bez seljaka«, tj. obrtnici i trgovci po selima, a i po gradovima »u gospodarskom dakle smislu spadaju seljačkoj stranci svi staleži osim činovnika i osim takve školane gospode, koja živi samo od svoga posla u uredu ili u svojoj pisarni«. Napokon oznaka »seljačka stranka« u društvenom smislu znači »da seljak zaslužuje isto takvo poštovanje, kao obrtnik, trgovac, činovnik i svaki drugi gospodin«.¹²⁹

ZAKLJUČAK

U Hrvatskoj je u drugoj polovini 19. stoljeća izvan političkog života ostao najveći dio naroda, seljaštvo i, inače malobrojno, radništvo. Nakon ukidanja kmetstva seljaštvo se povremeno i samo pojavljivalo u političkom životu, u spontanim pokretima (nemirima) na selu, ali nije bilo politički organizirano.

Braća Radić su odigrala izuzetno značajnu ulogu u organiziranju seljaštva i njegovu aktivnom uključivanju u politički život. Oni su se najdublje i najdosljednije od pripadnika mlade generacije političara na početku 20. st. okrenuli prema problemima seljaštva, ali i prema ulozi koju je ono trebalo odigrati u demokratizaciji političkog života, u procesu integracije hrvatskog naroda i povezivanju u jedinstven program vitalnih problema Hrvatske (da-

---

¹²⁸ Isto, 34, 82—83.

¹²⁹ Isto, 36—37, 86 i d.

kako onako kako su ih oni shvaćali). U tome su se njihovi stavovi radikalno razlikovali od dotadašnje političke prakse i od političkih ideja kojima su bili zaokupljeni njihovi suvremenici.

Ideologija seljačkog pokreta u Hrvatskoj je svoje osnovne elemente gradila na uočavanju životnih prilika i potreba seljaštva. No, oko te ideološke osnove nadograđivali su se elementi koji su bili plod idealnih želja i konstrukcija, nerealnih rješenja i neostvarivih ciljeva. U uobličavanju ideoloških shvaćanja A. i S. Radića, i preko njih, a i odvojeno, značajnu ulogu su imali i utjecaji iz inozemstva. Ideologija se konstituirala višegodišnjim uspoređivanjem i konfrontiranjem s idejama i shvaćanjima suvremenih političkih i drugih mislilaca iz zemlje i inozemstva, kao i prilagođavanjem koncepcija prilikama u zemlji.

Nacionalno i u vezi s njim državnopravno pitanje bilo je u središtu pažnje svih političkih grupacija u Hrvatskoj na početku 20. stoljeća. Ta pitanja bila su i u središtu pažnje A. i S. Radića. Bitnu razliku između njih i drugih političara činilo je njihovo uvjerenje da nacionalno pitanje može riješiti samo narod u cjelini, odnosno njegova većina. Tu većinu u Hrvatskoj predstavlja seljaštvo i njega treba pripremiti, osposobiti i organizirati za takvu ulogu. Zato je nužno, po njihovu mišljenju, uz program političkog djelovanja razraditi i program dublje društvene preobrazbe, gospodarskog napretka i prosvjećivanja i organiziranja većine naroda, tj. seljaštva. Socijalni program seljačkog pokreta po njihovu se mišljenju, ne treba ograničavati usko na probleme i interese seljaštva, nego uključivati i probleme drugih socijalnih grupa, koje su također trebale sudjelovati u društvenom i nacionalnom preporodu. Međutim, oni nisu htjeli da socijalni program bude samo »pomoćno sredstvo« u borbi za rješenje nacionalnog pitanja nego sastavni dio šireg koncepta reforme građanskog društva. Nacionalni i socijalni program, po shvaćanjima A. i S. Radića morali su činiti nerazdvojno jedinstvo.

Braća Radić su u središte svoje ideologije i svoje političke akcije stavila selo i seljaštvo, koje je trebalo postati najvažniji činilac u političkom i cjelokupnom društvenom životu. Takvu ulogu, po mišljenju A. i S. Radića, seljaštvu osigurava specifično mjesto i uloga koju ono ima, kao i neke njegove specifične osobine koje mu omogućuju da u suvremenom društvu postane odlučujući faktor. Najvažnije prednosti seljaštva po njihovu su mišljenju njegov, izuzetno važan za cijelo društvo, položaj u proizvodnji materijalnih dobara (s prednostima koje iz toga proizlaze za seljaštvo), njegova uloga najdosljednijeg i najvjernijeg nosioca narodne kulture i nacionalnog identiteta, te čuvara i nosioca ideala socijalne pravde, koju su isticali kao osnovicu i centar socijalnog programa seljačkog pokreta.

U rješavanju nacionalnog pitanja, po shvaćanju braće Radić, potrebno je angažirati sve slojeve naroda, narod u cjelini. Izdvajanje seljaštva i isticanje njegove primarne uloge moglo je dovesti do konfrontiranja ostalih slojeva naroda sa seljaštvom, do otvorenog sukoba između seljaštva i drugih slojeva naroda. Tu opasnost A. i S. Radić žele izbjeći na taj način što nastoje pojmom seljaštva obuhvatiti što veći dio društva. Tako dolaze do niza nedovoljno jasno preciziranih pojmova seljaštvo — puk — narod — gospoda. Iako nisu uspjeli sagledati bit socijalnog antagonizma u društvu onoga doba,

oni nisu, opredjeljujući se za interese seljaštva, mogli zaobići očevitni jaz između većine naroda i vladajućih slojeva. Štoviše, cijelu ideologiju i politički program oni su gradili na isticanju opreke između »naroda« (seljaštva, puka) i »gospode«, iako im ni tu nije bio cilj da uklone »gospodu«, nego da izmire »narod« i »gospodu«. Zato su dijelili gospodu na »dobru« i »lošu«, onu koja je za narod »korisna« i onu koja je »štetna«. Izmirenje »naroda« i »gospode« trebalo se ostvariti tako što će se »gospoda« približiti »narodu«, što će se »ponaroditi«. Tako je u skladu s tendencijama i socijalnog i nacionalnog programa seljačke stranke, krajnji cilj njene ideološke i političke djelatnosti ostvarenje društva socijalne harmonije, bez klasnih sukoba, kome će seljaštvo, okupivši oko sebe druge slojeve, davati osnovno obilježje.

Ideologija seljačkog pokreta deklarativno je bila okrenuta protiv kapitalizma, smatrajući ga izvorom svih nevolja u kojima se nalazilo seljaštvo (puk). No, ne shvaćajući klasnu bit kapitalizma i kapitalističkog sustava eksploatacije, ideolozi seljačkog pokreta nisu tražili ni nalazili prave putove njegova uklanjanja. Braća Radić su, zastupajući interese seljaštva kao cjeline, htjela zadržati privatnu svojinu kao osnovnu instituciju kapitalističkog sustava, a sam kapitalizam zamijeniti sustavom seljačke demokracije, što je, po njihovu shvaćanju, imao biti glavni cilj seljačkog pokreta. U tom sustavu bi, po shvaćanjima braće Radić, bile ublažene posljedice kapitalizma, ograničena eksploatacija i socijalna diferencijacija, poboljšani socijalni položaj najnižih slojeva naroda, u prvom redu seljaštva. Ograničavajući se na ublažavanje posljedica kapitalizma, a ne i njegovo uklanjanje u cijelosti, praveći kompromise u kratkoročnim ciljevima stranke, Antun i Stjepan Radić svojim su shvaćanjima o društvu i zahtjevima za njegovim mijenjanjem ostajali u granicama kapitalističkog sustava i građanske političke misli.

Braća Radić odigrala su pozitivnu ulogu u političkom prosvjećivanju i organiziranju seljaštva, njegovu pretvaranju u aktivnu političku snagu, u širenju demokratskih ideja i stremljenja među seljaštvom, kao i u dijelu građanstva, u procesu nacionalne integracije hrvatskog naroda, ali je seljački pokret, zasnovan na njihovim idejama, naročito u kasnijem razdoblju, ujedno predstavljao i branu koja je otežavala prodor novih revolucionarnih snaga na putu dubljih socijalnih transformacija.

DIE AUFFASSUNGEN VON ANTUN UND STJEPAN RADIĆ ÜBER STELLUNG
UND ROLLE DER BAUERNSCHAFT IM WIRTSCHAFTLICHEN,
GESELLSCHAFTLICHEN UND POLITISCHEN LEBEN (AUS DER
GESCHICHTE DER IDEOLOGIE DER BAUERNBEWEGUNG IN KROATIEN
BIS 1918).

Z u s a m m e n f a s s u n g

Die Verfasserin der vorliegenden Studie ist bemüht, die Auffassungen von A. und S. Radić über einige Elemente darzulegen, die sich auf Stellung und Rolle der Bauernschaft in der Gesellschaft beziehen. Diese Elementen dienen den Ideologen der HPSS (Hrvatska pučka seljačka stranka — Kroa-

tische völkische Bauernpartei) als Argumente, um den Nachweis für ihre Behauptungen zu liefern, dass die Bauernschaft in Kroatien die wichtigste Rolle im gesellschaftlichen und politischen Leben spielen kann und muss.

In der Analyse der Auffassungen von A. und S. Radić ist die Verfasserin von der Feststellung ausgegangen, dass diese Politiker, obwohl ihre Lebensanschauung im Grunde genommen idealistisch war, dem wirtschaftlichen Leben in der Entwicklung der Gesellschaft als Ganzheit grössere Bedeutung beimessen, als dies die übrigen Politiker am Anfang des 20. Jhs in Kroatien taten. S. Radić war der Meinung, dass die soziologische Erforschung der Gesellschaft, besonders der wirtschaftlichen Lebensbedingungen des Volkes, notwendig ist als Vorbedingung für eine fruchtbringende politische Tätigkeit. Ein derartiges Interesse seitens A. und S. Radić für die wirtschaftliche Problematik war begrifflicherweise durch die grossen wirtschaftlichen Probleme der Bauernschaft hervorgerufen worden, von deren Interessen A. und S. Radić ausgingen bei der Gestaltung ihrer politischen Konzeptionen, wie auch deshalb, weil sie in der Stellung und Rolle der Bauernschaft im wirtschaftlichen Leben eines der wichtigsten Elemente sahen für die Behauptung, dass die Bauernschaft nicht nur der zahlreichste, sondern auch der wichtigste Teil des kroatischen Volkes sei.

Nach der Ansicht von A. und S. Radić war die Bauernschaft für das Wirtschaftsleben von besonderer Bedeutung, und dies aus folgenden Gründen: 1. Die Bauern erzeugen die Nahrung und alle Rohstoffe, aus denen die anderen Teile der Gesellschaft verschiedene Erzeugnisse herstellen. 2. Die Bauernschaft ist imstande, alle für ihre Existenz notwendigen Erzeugnisse zu produzieren und hängt daher im äussersten Fall nicht von den übrigen Gesellschaftsschichten ab (die Marktabhängigkeit in den Bedingungen der Entwicklung des Kapitalismus wird von ihnen erwähnt, aber vermindert). 3. Es gibt keinen harmonischen beständigen und sicheren wirtschaftlichen Fortschritt der gesamten Gesellschaft ohne Fortschritt der Landwirtschaft und Weiterentwicklung der Bauernschaft. Daher stimmen die Interessen der Bauernschaft mit den Interessen aller anderen Gesellschaftsschichten überein, bzw. die Bauernschaft hat keine Interessen, die den Interessen der anderen Volksschichten zuwiderliegen. 4. Der Bauer ist nach der Stellung, die er in der Produktion einnimmt, gleichzeitig Arbeiter (denn er lebt von seiner Arbeit) und Kapitalist (da er Inhaber der Arbeitsmittel ist); daher ist er vor allen anderen dazu berufen, die Widersprüche des Kapitalismus auszugleichen und zu überbrücken. 5. Die Arbeit des Bauern ist verschiedenartig und entwickelt seine Fähigkeiten, und die Maschine ermöglicht es ihm, seine Arbeit schneller zu erledigen und zu verbessern, sie »macht ihn zum Riesen«, während die Einführung der Maschine in die Fabrik zu einer solchen Arbeitsteilung führt, die den Arbeiter zum »Sklaven der Maschine« werden lässt, und die monotone Arbeit macht ihm keine Freude und stumpft seine Fähigkeiten ab.

A. und S. Radić waren der Ansicht, dass sich die Gesellschaft durch den Kampf der Gesellschaftsgruppen um ihre Interessen entwickelt, und sie entfaltet so eine Konzeption, nach der sich im Laufe der Geschichte die verschiedenen Stände bei der Herrschaft im Staat ablösen. Zuerst waren es

die Adeligen, und neben ihnen die Geistlichkeit, die zur Herrschaft gelangten und mit Gewalt regierten (I. und II. Stand). Nach Adel und Klerus ergriffen die Bürger (III. Stand) die Macht; ihre Herrschaft gründete sich hauptsächlich auf ihren Kenntnissen und Reichtum, da in den neuen gesellschaftlichen Verhältnissen die Interessenkonflikte zwischen den verschiedenen gesellschaftlichen Gruppen immer seltener mit Gewalt beigelegt wurden. (Es fragt sich jedoch, in welchem Masse derartige Auffassungen von A. und S. Radić auf den Einfluss von H. Spencers Konzeption von einer »militärischen« und einer »industriellen« Gesellschaft zurückgehen.) Zu der Zeit, in welche die anfängliche Tätigkeit von A. und S. Radić fällt, war ihrer Meinung nach die Arbeiterschaft in den Industrieländern schon organisiert und kämpfte um ihre Rechte, und in den Agrarländern hatte das Organisieren der Bauernschaft ebenfalls begonnen (IV. und V. Stand). Die Bauernschaft kann und muss jetzt im Kampf für ihre Interessen Erfolg haben, denn ihre Friedfertigkeit, die sie jahrhundertlang in eine Situation schwerer Unterdrückung brachte, bedeutet in der zeitgenössischen Gesellschaft, wo Konflikte immer weniger durch Gewaltanwendung geschlichtet werden, einen Vorteil, umso mehr, als jetzt die Bauern die Möglichkeit haben, sich zu bilden.

Im kroatischen Volk (das Volk ist eine Form von Gesellschaftsgemeinschaft) ist nach der Ansicht von A. und S. Radić die Bauernschaft nicht nur der zahlreichste Teil der Gesellschaft, die Bauern sind vielmehr auch die Träger und Behüter der nationalen Kultur und damit auch der nationalen Individualität des kroatischen Volkes. Da sich die nationalen Kulturen nach A. Radićs Überzeugung auf den Idealen sozialer Gerechtigkeit gründen (im Gegensatz zur griechisch-römischen und der auf ihren Traditionen gewachsenen europäischen Zivilisation, deren Ideale Macht, Reichtum und Ruhm sind und die alle, die schwach sind, verachtet), so ist die Bauernschaft auch Träger der Ideale der sozialen Gerechtigkeit. Die solcherart aufgefasste Rolle, die dem Bauern im Volke zusteht, wie auch die Tatsache, dass der Bauer von seiner Arbeit lebt, macht die Bauernschaft fähig, zum wichtigsten gesellschaftlichen und politischen Faktor in Kroatien zu werden, umso eher, als sich der Adel und das Bürgertum, ihrer Meinung nach, als unfähig erwiesen haben, für das kroatische Volk Freiheit und Fortschritt zu erringen, und für seine wirtschaftlichen und sozialen Probleme kein wirkliches Interesse gezeigt haben.

In der Schlussfolgerung erwägt die Autorin kritisch einige Elemente der Auffassungen von A. und S. Radić und sie drückt die Ansicht aus, dass man eine kritische Analyse ihrer gesamten Auffassungen erst dann wird durchführen können, wenn alle ihre Konzeptionen sowie die Einflüsse und die Umstände, in denen sie entstanden, erforscht sein werden. Die wichtigsten Schlüsse der Verfasserin sind: 1. A. und S. Radić haben in der Organisierung der Bauernschaft, ihrer demokratischen Erziehung und der Entwicklung des Bewusstseins, dass die Bauern selbst für ihre sozialen und nationalen Rechte kämpfen müssen, eine bedeutende Rolle gespielt; die Bauernpartei und ihre Ideologie hatten auch entscheidend am Integrationsprozess des kroatischen Volkes teil. 2. Obwohl sie bemüht waren, für die Interessen der Bauernschaft, als der »werk tätigen Bevölkerung«, zu kämpfen, haben sie den Kern

der kapitalistischen Ausbeutung nicht begriffen, das Wesentliche der im Kapitalismus entstehenden geschichtlichen Widersprüche nicht ergründet, und konnten daher auch nicht die richtigen Wege zur Lösung jener Probleme finden, die der Kapitalismus der Bauernschaft brachte. Ausserdem begriffen sie nicht, dass der Prozess zur Durchsetzung kapitalistischer Beziehungen auf dem Lande zur Aufgliederung der Bauernschaft führt, wodurch die Tätigkeit der Bauernschaft als einheitlicher Gesellschaftskategorie immer weniger möglich sein wird.

YU ISSN 0351—2142

SVEUČILISTE U ZAGREBU — INSTITUT ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

12

ZAGREB

1979

UREDNIČKI ODBOR

**Ljubo BOBAN, Ljubiša DOKLESTIĆ, Josip ADAMČEK, Hrvoje MATKOVIĆ,
Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, Štefanija POPOVIĆ**

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Nikša STANČIĆ

Radovi 12

Izdavač
Sveučilište u Zagrebu
Centar za povijesne znanosti
Odjel za hrvatsku povijest
Zagreb, Krčka br. 1

Za izdavača
Prof. dr Josip Adamček

Lektor i korektor
Branko Erdeljac

Grafički oblikovao
Prof. dr Ivan Kampus

Tiskano u Rijeci 1981. god.

